

શ્રી યશોવિજયજી

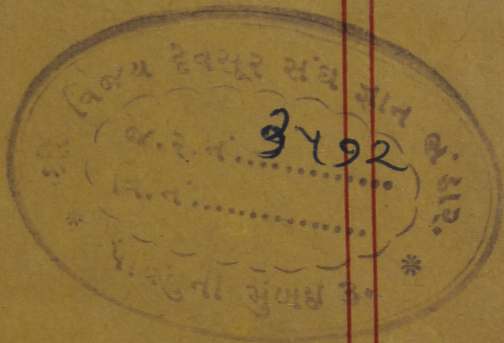
જૈન ગ્રંથમાળા

1859

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬



-વિજયેન્દ્રસૂરિ.



વેરાવળનિવાસી ઉદારદીલ
શ્રેષ્ઠિવચ્ચ શ્રીયુત્ હરિદાસ
સૌભાગ્યચંદલાઈની આર્થિક
સહાયથી આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં
આવ્યું છે તે બદલ તેમનો આભાર
માનીએ છીએ.

— પ્રકાશક.



વૈશાલી

(જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક શાસ્ત્રોના આધારે વૈશાલીનો સ્થાન
નિર્ણય અને મહાવીર સ્વામીના જન્મસ્થાનના
નિર્ણયનો સંશોધનાત્મક ઐતિહાસિક ગ્રંથ.



લેખક

વિદ્યાભૂષણ, વિદ્યાવસ્થાલ ઇતિહાસ તત્ત્વ મહોદધિ

જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂર

આનંદેરી કોરરપોન્ડેન્ટ મેમ્બર ઓફ ઓરિયન્ટલ
ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ પ્રાગ (ચેરસોલાકિયા)



પ્રકાશક

કાશીનાથ સરાક

યશોધર્મ મંદિર

૧૬૬ મર્જ્યાન રોડ, અંધેરી

મુંબઈ નં ૪૧

પ્રાપ્તિસ્થાન
સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
હાથીખાના, રતનપોળ
અમદાવાદ.

આવૃત્તિ-૧૦૦૦
ચીર સંવત ૨૮૮૪ કિંમત ૨-૦-૦ વિક્રમ સંવત ૨૦૧૪

મુદ્રક
પં. મહત્લાલ ઝવેરચંદ ગાંધી
મુદ્રણસ્થાન : નવન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
દોંકવાનીવાડી, અમદાવાદ.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર.

[કુસાન કાલીન મથુરામાંથી પ્રાપ્ત થયેલ પ્રાચીન પ્રતિમા]



રાષ્ટ્રપતિનો અભિપ્રાય દેશરત્ન ડોક્ટર બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદજીની અમૂલ્ય સમ્મતિ

ભારતના સર્વ કો પ્રાચીન ઇતિહાસને વૈશાલીના
પુણ્ય સ્થાન છે । કુલ દિવોં તે વિદ્યાપિયોં તે
નદીની સ્મૃતિ કામળ રાખતે તે ભરે તેલા ભગાવદ
મુદ્દા દિખાવે જિહને તત્કાલની રાતિરાતિ વિવેચના
જો અભ્યુદયની સંસ્કૃતિક વિષયોં ખાલે
પડે જાવેં । આ દિગ્ગમે ઉદ્ભવે જો તે જોને વૈદ્ય
જો વૈદિક દૃષ્ટિકોણ છે વિદેશ વૈશાલી જો અભ્ય
સ્થાનોં કાજો ગોલિકો જો રાતિરાતિ । દિક્ષ પરિચય
કાળે જો પ્રવર્તી હા પ્રતિકા તે કિયાલે જો
સુખ છે । હવે પડે જો પાઠક ઉત્તરે પદાર્થ કો
જાને જો જો રાતિરાતિ તે રત્ન વિસ્મૃત કામળ
કો કિ સદા તે ઉત્તરે પદાર્થ કા હવે જો ।

૧૯૪૫-૪૬

૮/૭/૫૬

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં વૈશાલીનું મુખ્ય સ્થાન છે.
કેટલાક દિવસોથી વિહારીઓએ ત્યાંની સ્મૃતિ કામળ રાખવા માટે
મેળો ભરવો શરૂ કર્યો છે. જેમાં તે સંબંધી ઐતિહાસિક વિવેચના
અને અન્ય પ્રકારના સાંસ્કૃતિક વિષયો ઉપર લેખો વાંચવામાં આવે
છે. શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિજીએ જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક દૃષ્ટિકોણથી વિદેહ,
વૈશાલી અને બીજાં સ્થાનોનો બૌદ્ધાત્મિક ઐતિહાસિક પરિચય કરા-
વવાનો પ્રયત્ન આ પુસ્તકમાં કર્યો છે, જે સ્તુત્ય છે. આને વાંચીને
પાઠકો એના મહત્વને જાણશે અને ઇતિહાસના એક પ્રાય: વિસ્મરણ
અટકાવેલા પાનાને ફરીથી સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકશે.

સમર્પણ

જમનું સાન્નિધ્ય જીવન સાધનાનું અપૂર્વ સાધન બન્યું
તે પ્રાતઃસ્મરણીય જગત્પૂજ્ય મહાપ્રભાવક શાસ્ત્રવિશારદ
જૈનાચાર્ય ગુરુદેવશ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારા-
જના હસ્તકમલમાં સાદર સમર્પિત
વિજયેન્દ્રસૂરિ

શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરજી
મહારાજ



શુદ્ધિપત્રક

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ
एतए	एत्तए	૬	૫
Khown	Known	8	14
મસ્લિનાથ, ભગવાન્	મસ્લિનાથ ભગવાન્	૧૦	૧૭
Appeare	Appear	13	14
नदी तीरेषु	नदीतीरेषु	૧૫	૮
x	उ	૧૬	૧૦
જન	જેન	૨૦	૬
-	o	૨૩	૧
બૃહત્કલ્પસૂત્ર	બૃહત્કલ્પસૂત્ર	૨૫	૧૭
આજ	આ જ	૨૬	૨
યુવરાજન	યુવરાજના	૨૮	૫
ખૂણામાં	ખૂણામાં	૩૦	૪
વશાલીના	વૈશાલીના	૩૩	૧૮
खंड	खंड	૪૦	૭
પ્રમાણ	પ્રમાણે	૪૭	૬
આધકાર	અધિકાર	૫૨	૧૨
ત્રિષષ્ટિ	ત્રિષષ્ટિ	૫૮	૧૯
નિષ્કર્ષ	નિષ્કર્ષ	૬૬	૨

પ્રસ્તાવના

तपस्या	तपास्या	૧	૨૦
બૌદ્ધોને	બૌદ્ધોને	૭	૧૭
કિંન્તી	કિંવદન્તી	૭	૨૦
ભારતમાં	પશ્ચિમ ભારતમાં	૮	૨

શ્રીજ્ઞાનનાલંદાર	શ્રીજ્ઞાન નાલંદાર	૯	૧૬
ત્તસરી	તીસરી	૧૧	૧૭
બૌદ્ધને	બુદ્ધને	૧૫	૫
જ્યો	જ્યો	૧૬	૨
ગિછાર	ગીધાર	૧૭	૧૭
વિષોપાધ	વિષૌપધિ	૧૯	૯
વિહારંભૂમી	વિહારભૂમી	૨૧	૧૭
કાલ્લાગ	કાલ્લાગ	૨૪	૬
શાલીથી	વૈશાલીથી	૨૮	૧૭



વિષયાનુક્રમ

પ્રસ્તાવના	૫૪
પ્રકાશકના બે બોલ	
૧ આર્યક્ષેત્ર	૧
ક જૈન દષ્ટિએ	૧
ખ બૌદ્ધ દષ્ટિએ	૬
ગ વૈદિક દષ્ટિએ	૮
૨ વિદેહ	૧૦
ક જૈન દષ્ટિએ	૧૦
ખ બૌદ્ધ દષ્ટિએ	૧૧
ગ વૈદિક દષ્ટિએ	૧૨
૩ વૈશાલી	૧૭
ક બૌદ્ધ દષ્ટિએ	૧૭
ખ વૈદિક દષ્ટિએ	૧૯
ગ જૈન દષ્ટિએ	૨૦
૪ વૈશાલી અથવા આધુનિક બસાદ	૨૧
ક બનિયા અને ચક્રરામદાસ	૨૮
ખ કોલહુઆ	૨૯
૫ વૈશાલીમાં ચીનીયાત્રી	૩૨
ક શહિયાનતું યાત્રાવર્ણન	૩૩
ખ હુએનસાંગનું યાત્રાવર્ણન	૩૪
૬ ક્ષત્રિયકુંડ	૩૫
૭ ખોટી ધારણાઓ	૪૭
૮ આધુનિક માન્યતા	૬૧
૯ ઉપસંહાર	
અભિપ્રાયો	

પ્રસ્તાવના

વિક્રમ સંવત ૨૦૦૩, ધર્મ સં. ૨૪ પોષ સુદિ ૧૧ના
મેં ‘વૈશાલી’ નામના એક પુસ્તકની હિન્દી ભાષામાં રચના
કરી હતી. જેના પ્રગટ થતાં સાક્ષરો, ઐતિહાસિકો અને
અન્વેષકોએ એને આદર પૂર્વક વાંચી અને વખાણી પણ.
પરંતુ કેટલાક રૂઢિ પૂજકોએ એની સમાલોચના કરી અને એક
ભલા સાધુએ તો ‘ક્ષત્રિય-કુંડ’ નામનું પુસ્તક પણ એની
વિરુદ્ધમાં લખીને સંવત્ ૨૦૦૬માં મહા સુદિ ૧૧ના જૈન
પ્રાચ્યવિદ્યાભવન અમદાવાદથી પ્રકટ કર્યું. જે મને તે જ
વર્ષમાં મારા આગર (માલવા) ના ચતુર્માસમાં મળ્યું હતું. મેં
તેનું સાંગોપાંગ અવલોકન કર્યું અને મને તેમની ખાલિશતા
ઉપર દયા આવી. મારે તરત જ તેનો પ્રતિવાદ કરવો જોઈતો
હતો. પરંતુ કેટલાક અનિવાર્ય કારણોને લીધે હું તેનો ઉત્તર
ન આપી શક્યો. જ્યારે બીજી તરફ વિહારને કારણે જરૂરી
સાધનો મેળવવામાં પણ અડચણો આવવા લાગી અને જમ
જમ હું એ પુસ્તક વાંચતો ગયો અને એમાં આપેલી નવી
નવી દક્ષિણે અને કદપનાઓનો વિચાર કરતો ગયો, તેમ તેમ
મને એમ પણ લાગ્યું કે-સંસારમાં સમય સમય ઉપર એવા એવા
પણ લેખકો પાડે છે, જે આગળ પાછળનો કોઈ પણ જાતનો
વિચાર કર્યા વિના, પોતાની યોગ્યતાને તપસ્યા વિના જમ આવે
તેમ લખવા લાગી જાય છે. એમના મનમાં એવી ભાવના હોય
છે કે અમે પણ વહેતી ગંગામાં ડુબકી મારી લઇએ, ઐતિહા-
સિક બની જઈએ, અને પોતાના નામને વિખ્યાત કરી લઇએ

પરંતુ લેખકને કદાચ એ ભાન નહીં રહ્યું હોય કે આવી ભાવના-
વાળાઓના ભાગ્યમાં યશને બદલે અપશય જ સદા રહેલો
હોય છે.

હવે હું કેટલાક ઉદાહરણો અને મુદ્દાઓ આપીને
લેખકના બાળપણને વાંચકોની સમક્ષ ઉપસ્થિત કરીશ. જ્યો
એમને ખબર પડશે કે લેખકમાં કેટલી યોગ્યતા છે. મેં આ
નવી આવૃત્તિમાં તે તે સ્થાનો ઉપર આ વિષયમાં ધણું લખ્યું
છે. છતાં એક ઠેકાણે બધા મુદ્દાઓ ભેગા કરવાની દૃષ્ટિથી તેમજ
સ્પષ્ટતાના હિસાબે તે બધા મુદ્દાઓ ઉપર અહીં સંક્ષેપમાં
વિચાર કરું છું :—

૧-વિવાદનો પ્રથમ મુદ્દો છે ‘ક્ષત્રિયકુંડ’ અથવા ‘કુંડપુર’
(ભગવાન મહાવીરના જન્મ)નું સ્થાન. હું લેખકના માનેલા
ક્ષત્રિયકુંડને જૂઠું નથી માનતો. પરંતુ તેને ‘સ્થાપના-તીર્થ’
તરીકે માનું છું, મૂળ જન્મ-સ્થાન તરીકે નહિ, કારણ કે
ભગવાનનો જન્મ વિદેહ-દેશમાં થયો હતો, અંગદેશમાં કે
મગધદેશમાં નહિ જ.

૨-ગિદ્દૌરનો રાજવંશ બુદ્ધેલખંડથી ક્રમે ક્રમે વિહારમાં
આવ્યો હતો. આ રાજવંશનો સંબંધ ચંદ્રવંશથી હતો.
ઈક્ષ્વાકુ કુલ કે કાશ્યપના ગોત્રથી નહિ. નન્દિવર્ધનના પૂર્વજો

દ્વશલદેશમાંથી વિદેહ દેશમાં આવ્યા હતા, એઓના વંશ અને ગોત્ર પણ ક્રમશઃ ઇક્ષ્વાકુ અને કાશ્યપ હતા.

૩-ભગવાન્ મહાવીર અર્ધ-માગધી ભાષામાં ઉપદેશ આપતા હતા, તેથી તેઓ મગધદેશના હતા. આ અનુમાન પણ યુક્તિસંગત નથી. લેખકમાં કટલી યોગ્યતા કે બુદ્ધિમત્તા છે તે આવા અનુમાનોથી રહેજે જણાઈ આવે છે

૪-લેખકની ધારણામાં 'પાવાપુરી' ક્ષત્રિયકુંડની ધણી જ પાસે હતી. અને આમાં તેઓ કારણ એ બતાવે છે કે ભગવાન્ના નિર્વાણના સમાચાર એમના મોટાભાઈ નંદિવર્ધનને પાવાપુરીથી તરત જ મળ્યા હતા. પરંતુ વર્તમાન 'પાવાપુરી' એ પણ સ્થાપના-તીર્થ જ છે, એ લેખકના ધ્યાનમાં નથી લાગતું. અસહી પાવાપુરીનું મૂલ સ્થાન ભૂલ્યાઈ જવાથી લોકોએ મગધદેશમાં આવેલી વર્તમાન પાવાપુરીને જ મૂલ પાવાપુરી માની લીધી છે, જ ભ્રમણા છે.

સર્વ સાધન સંપન્ન અને શક્તિશાલી રાજ્યોની આગળ દૂર અને પાસેનો તો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી રહેતો. એટલે ભગવાન્ના મોટાભાઈ નંદિવર્ધનને ભગવાનના નિર્વાણના જલ્દી સમાચાર મળી ગયા તેથી ક્ષત્રિયકુંડને પાવાપુરીની પાસે માનવું એ વાતમાં પણ કંઈ વજ્ર નથી. આ વાતને અમે આગળ વિસ્તારથી ચર્ચશું.

૫-રાજધાનીનું પર્વત ઉપર હોવું, આને માટે 'મિલિન્દ-પ્રશ્ન' નામનું પુસ્તક વાચવું અને પ્રાચીન વર્ણનોમાં પણ એવા અનેક ઉદાહરણો મળે છે કે જેમાં રાજધાનીઓ નદીના કાંઠે વસાવવામાં આવતી હતી.

આ મુદ્દાઓને હવે અમે વિશદ રીતે ચર્ચાએ છીએ. અને 'ક્ષત્રિયકુંડ' પુસ્તકના મૂળ ઉતારા આપીને અમે તેના જવાબ આપીએ છીએ—

લેખક લખે છે- “ પરંતુ મારે સપેદ લખવું પડે છે કે આ લેખકોમાંથી કોઈ ક્ષત્રિયકુંડ ગયા જ નથી. તેઓએ માત્ર દૂર બેઠા બેઠા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના વિચારોના આધારે જ આ કલ્પનાઓના કિલ્લાઓ ઉભા કર્યા છે. ”

—ક્ષત્રિયકુંડ. પૃષ્ઠ ૧૫. (પ્રસ્તાવના)

જ્યાં સુધી મારી સાથે સંબંધ રાખે છે લેખકનું આ લખવું નિતાન્ત ભૂત-ભરેલું છે. કારણ કે હું મારા જગતપૂજ્ય ગુરુ મહારાજ શ્રી ત્રિજયવર્મસૂરિજીની સાથે વિ. સં. ૧૯૬૪માં સમ્મેતશિખરની યાત્રા કરવા જતાં વયમાં ક્ષત્રિયકુંડની યાત્રા કરવા પણ ગયો હતો. અને ત્યાંની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું અવલોકન કર્યું હતું. બીજું એ પણ કોઈ નિયમ નથી કે લેખક કોઈ પણ વિષય ઉપર પોતાના ધરે બેસીને તે સંબંધી બધી સામગ્રી અને સાધન મેળવીને ન

લખી શકે ? કેટલાએ સિદ્ધહસ્ત લેખકો પોતાની પાસે રહેલી સાહિત્યિક સામગ્રીથી અને તે તે પ્રદેશના માનચિત્રો મેળવીને પોતાની આવડતથી વસ્તુ-સ્થિતિનું સુંદર રીતે ચિત્રણ દોરી શકે છે, પરંતુ જ્યોને ગતાગમજ નથી અને અસલી સ્થાને જવા છતાં જ્યોની પાસે પૂરી સામગ્રી નથી, તેઓ પરિસ્થિતિને ઊંધી રીતે જ ચીતરી નામે છે. જવું કે ‘ક્ષત્રિયકુડ’ નામક પુસ્તકમાં થયું છે. બાકી લેખકોની કલ્પનાના વિષયમાં તેઓએ જે કલ્પના કરી છે, તે તો સર્વથા બ્રામક છે, જેનો સત્યતાની સાથે જરાય સંબંધ નથી. અને ‘ભગવાન્ મહાવીર અર્ધ’ માગધી ભાષામાં બોલતા હતા, તેથી તેમનો જન્મ મગધ દેશમાં થયો હતો.’ આ પ્રમાણે જમનું કહેવું છે, તે પણ યુક્તિ સંગત નથી. ૧અર્ધમાગધી ભાષા અને ગ્રાહીત્રિપિ આ બધા રપાા આર્યદેશોની ભાષા અને લિપિ હતી. બધા લોકો સમજી શકે આ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને ભગવાને અર્ધ-મગધી ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો હતો. કારણ કે તે ભાષા તે વખતની સાર્વત્રિક તેમજ સાર્વજનિક હતી. તેથી અર્ધમાગધી ભાષામાં ઉપદેશ આપવા માત્રથી તેઓ મગધદેશના હતા એ મ કહેવું, સત્ય નથી. ભાષાથી જો જન્મ દેશનો નિર્ણય કરવામાં આવે તો મહાત્મા બુદ્ધ શાક્ય-દેશના હતા અને ઉપદેશ આપતા હતા મગધી ભાષામાં; તો શું તેમને મગધવાસી

૧- પ્રગાપના સૂત્ર. ૫૪ ૫૬/૧

૨- પાલો પ્રોપરનેમ્સ ડિક્શનેરી ભાગ, ૨ ૫૪ ૪૦૪

કહીશું ? આજકાલ પં. જવાહરલાલ નેહરુ અંગ્રેજ-ભાષાનાં ભાષણ કરે છે તો શું તેમને અંગ્રેજ કહીશું ? માટે ભાષાથી જન્મ-દેશનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

આગળ લેખક લખે છે—“ આ રીતે પણ મગધની પાસે અગ્નિકોણમાં વસેલું ક્ષત્રિયકુંડ એ જ ભગવાન્ શ્રી મહાવીર સ્વામીની જન્મભૂમિ હતી, એવું નક્કી થાય છે.

—ક્ષત્રિયકુંડ, પૃષ્ઠ ૧૬, (પ્રસ્તાવના)

ઉપર્યુક્ત પુસ્તકના લેખકનું આ કથન સ્વયં જ એ વાતનું સાક્ષી છે કે મગધમાં તેમનો જન્મ નહોતો થયો, પરંતુ મગધની પાસે અગ્નિખૂણામાં જ કોઈ ક્ષત્રિયકુંડ હતું, તે તેમની જન્મભૂમિ હતી. લેખકનું એ માનવું કે ભગવાન્નો જન્મ મગધદેશમાં થયો હતો માત્ર ભ્રમ છે.

આગળ તેઓ લખે છે—“આ આખાય પ્રશ્નને ઉપલબ્ધ પ્રમાણોથી ઘણા પ્રમાણોના આધારે જ નક્કી થાય છે, તેને જ અંતિમ સત્ય તરીકે આપવામાં આવ્યું છે.”

—ક્ષત્રિયકુંડ, પૃષ્ઠ ૧૭ (પ્રસ્તાવના)

ઉપરનું આપનું લખવું ઠીક છે, પરંતુ જ ‘પ્રમાણોની ચાલણી’ આપને મળી છે તે ખરાખર નથી. તેના કાણુઓ

એટલા મોટા છે કે તેમાંથી પ્રમાણેના આધારોનો ઠીક ઠીક વિભાગ નથી થઈ શક્યો.

આગળ તેઓ લખે છે—“ બૌદ્ધો શંકરાચાર્યના સમયમાં હિંદમાંથી હિજરત કરી ગયા. અને બારેક સદીઓ પછી પાછા આવ્યા. તે દરમિયાન તેઓ બૌદ્ધ તીર્થભૂમિઓને ભૂલી ગયા હતા. જૈનો પણ એજ અરસામાં હિંદમાંથી નહિ કિન્તુ પૂર્વદેશમાંથી હિજરત કરી ગયા હતા. અને મધ્યહિન્દ, પશ્ચિમહિન્દ તથા દક્ષિણમાં પહોંચી ગયા હતા.

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૩

સૌથી પહેલાં આપણે શંકરાચાર્યનો ઐતિહાસિક સમય તપાસીએ ઐતિહાસિકો ઈ. સન્ ૭૮૮ થી ૮૨૦ સુધીના સમયને શંકરાચાર્યનો સમય માને છે. બલ્લદેવ ઉપાધ્યાય ઈ. સન્ ૬૮૮ થી ૭૨૦ માને છે. રાજેન્દ્રવોષ શંકરાચાર્યની આયુષ્ય ૩૪ વર્ષ માને છે, જ્યારે બીજા લોકો ૩૩ વર્ષ માને છે. ઐતિહાસિક વિદ્વાનો શંકરાચાર્યનો ઉત્કર્ષકાલ ૭૫૮ થી ૮૫૪ સુધીનો માને છે. શંકરાચાર્યે જૈનો અને બૌદ્ધોને હાંકી કાઢ્યા હતા, એ વાત કપોત્ત-કલ્પિત છે. ‘શંકર-દ્વિજિજ્ઞય’માં જ એ લખ્યું છે કે હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી શંકરાચાર્યનો પ્રભાવ હતો, એ તો કેવલ કિન્તી માત્ર અને નેમની મહિમા વધારવા માત્રનો પ્રયાસ જ છે, એની કોઈ વાસ્તાવિક કિંમત નથી.

શંકરાચાર્યના વખતમાં ન તો ભારતમાંથી બૌદ્ધો ચાલ્યા ગયા અને ન જૈનો. એ પણ પૂર્વ ભારતને છોડીને ભારતમાં પ્રયાણ કર્યું. કારણ કે તે વખતે તો બૌદ્ધોની ભારતમાં પ્રબલતા હતી. તેનું એક પ્રબલ પ્રમાણ એ પણ છે કે કેટલાક વૈદિક દાર્શનિકોએ સ્વયં શંકરાચાર્યને ‘પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ’ની ઉપાધિથી વિભૂષિત કર્યા છે. શંકરાચાર્યની પછી પણ દસમી શતાબ્દિમાં અખિયાર ખીલજના સમયમાં નાલન્દામાં બૌદ્ધોની વિશ્વ-વિદ્યાલય ચાલતી હતી. અને સન્ ૧૦૨૬માં બૌદ્ધ રાજ મહિપાલે નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલયને સહાયતા કરી હતી. આઠમીથી બારમી શતાબ્દિ સુધી પાલ વંશી રાજાઓનું જ રાજ્ય હતું. તેઓ મોટા ભાગે બૌદ્ધ-ધર્મના જ અનુયાયી હતા. એથી એ ન કહી શકાય કે બૌદ્ધો ભારતવર્ષને છોડીને બહાર ચાલ્યા ગયા હોય. અને એ તો ખીલકુલ અસંભવ છે કે તેઓ શંકરાચાર્યને કારણે ભારત છોડીને ક્યારેય દિગ્ગત કરી ગયા હોય. આવી શ્રાન્ત ધારણાઓને ઉત્પન્ન કરવાના કારણે જ ‘શંકર-દિગ્વિજય’ એક અપ્રામાણિક ગ્રંથોની કોટીમાં આવી ગયો છે. તેથી તેની કોઈ પણ વાત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સત્યના પુરાવા તરીકે સાબીત નથી થઈ શકતી. જમ-

આસેતોરાતુષારાદ્રેર્બાદ્ધાનાવૃદ્ધબાલકમ્ ।

ન હન્તિ યઃ સ હન્તવ્યો મૃત્યાનિત્યન્વશાન્નૃપઃ ॥

—માધવીય શંકરદિગ્વિજય, ૧ : ૯૩

અર્થાત—કન્યાકુમારીથી લઈને હિમાલય સુધીના બૌદ્ધોને મારી નાખવા જોઈએ પછી તે બાળક હોય કે વૃદ્ધ, જ આમ નહીં કરે તેને મારી નાખવામાં આવશે. એમ રાજાએ નોકરોને આજ્ઞા કરી.

હવે અમે નીચે કેટલાક પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ગ્રંથોના અવતરણો આપીએ છીએ, જેનાથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે ન કેવલ શંકરાચાર્યના વખતમાં જ પરંતુ તેના પછી કેટલીય સદીઓ સુધી બૌદ્ધ-ધર્મનું ભારતમાં અસ્તિત્વ રહ્યું છે.

૧ (ક) “ નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય વિહારપ્રદેશે અવસ્થિત હૈલેઝ બાંગાલીરા ર્હાકે આપનાર બલિયા મને કરિતેન એ સ્થાને બહુ બાંગાલી છાત્ર ઓ અધ્યાપક હિલેન । વંગેર પાન્ડરા-જાદિગેર શાસનકાલે વિહાર પ્રદેશ તાહાંદેર શામન ધીન હિલ તલ્લન તાહારાઈ નાલંદા મઠેર અધ્યક્ષ નિયુક્તકરિતેન । રાજા દેવપાલદેવેર રાજત્વકાલે આચાર્યચીરદેવ એવં નયનપાલદેવેર રાજત્વકાલે દીપક્રૂર શ્રીજ્ઞાનનાલંદાર સંઘસ્થવિર નિયુક્ત હન । ”

—શ્રી શરતકુમાર રાયકૃત ‘બૌદ્ધભારત’ પૃ. ૯૭

(સ્વ) “ ચતુર્યશ્તાન્દિ હૈતે દ્વાદશ શતાન્દિ પર્યન્ત નાલંદા વિહાર વિરાજમાન હિલ । ”

—શ્રી શરતકુમાર રાયકૃત ‘બૌદ્ધ ભારત’ પૃ. ૧૦૦

(ગ) “ ૧૦૨૮ ગૃષ્ઠાબ્દે દીપકાર તિબ્બતગમન કરિયા સંસ્કાર કાર્યે વ્રતી હૈયા છિલેન । ત્રયોદશી શતાબ્દીર પ્રારમ્ભે ચલન વક્તિયાર વિહાર જયકરેન, તલન મુસલમાનેગ વિક્રમ-શીલા ધ્વંસકરે । પાલવંશોય શેષનરપતિ હન્દ્રદ્યુમ્નેર શાસન-કાલે ઈ શોચનીયકાણ્ડ ઘટિયાછિલ । એ સમયે શાક્યશ્રી વિક્રમશિલાર પ્રધાનપુરોહિત છિલેન ।

--શ્રી શરતકુમાર રાયકૃત 'બૌદ્ધ ભારત' પૃ. ૧૦૫

(ઘ) “ મુસલમાનેર આક્રમણે બૌદ્ધધર્મે ભારતવર્ષે હહતે વિલુપ્ત હૈયા છિલ । એ કથા બલિલે સત્યેર અપલાપ કરા હય । એ દેશે મુસલમાન શાસન પ્રતિષ્ઠિત હૈ વાર વહુપરેડ ઉડિણ્યાય બૌદ્ધધર્મ પ્રચલિત છિલ । મુસલમાનદેર મગધજયેર પરેડ દાક્ષિ-ણાત્ય, ગુજરાત, ઓ રાજપુતાનાય બૌદ્ધધર્મ પ્રચલિત છિલ । ”

--શ્રી શરત કુમાર રાયકૃત 'બૌદ્ધ ભારત' પૃ. ૨૧૬

There are some inscriptions written in Nagari Characters, in indicate that Jetavan remained a centre of Buddhism in the 8th or 9th Century A. D. Even as late as the 12th Century the great Convent of Jatavan continued to be centre of Buddhist learning and culture where lived a large community of Buddhist monks enjoying the royal favour of the king of Kanauj.'

—Srivasti in Indian Literature' M. A.
S. I. No. 50 (B. C. Law) Page 33

अर्थात् नागरी लिपिना केटलाक शिलावेप्रेथी अ-
निश्चित थाय छे के ' जेतवन-विहार ' आठमी अथवा नवमी
शताब्दिमां ' औद्ध-धर्मनुं ' केन्द्र हतो. बारमी शताब्दि सुधी
' जेतवन ' नो आ. विहार औद्ध धर्म अने संस्कृतिनुं केन्द्र-
स्थल अनी रह्यो हतो. तेमां कन्नोजना राजनेो कृपा-पात्र
अेक मोटा औद्ध भिक्षु-संध रहेतो हतो.

“ हर्षवर्द्धन के बाद नालंदा महाविहारका संरक्षण प्रधानतः
पालवंशी राजाओंद्वारा होता रहा । पालोंके आधिपत्यका सूत्र
आठवीं ईसवी सदीके प्रारम्भमें होता है । उस समयसे बार-
हवीं सदो तक विश्वविद्यालय उन्हींके संरक्षणमें रहा ।... इस
वैशके अंतिम राजा ' गोविन्दपाल ' का नाम भी नालन्दासे
सम्बद्ध है । ' अष्ट साहस्रिका प्रज्ञापारमिता ' का एक प्रतिलिपि
नालन्दा में गोविन्दपालके राज्यके चौथे वर्ष (ई. स. ११६५)
में तैय्यार हुई थी । ”

—द्विवेदी अभिनन्दनग्रन्थ, नालन्दा विश्वविद्यालय
लेखक-विश्वनाथ प्रसाद, पृष्ठ ३२०

४ “ इसवी पूर्व तसरो शताब्दिसे ई. स. की बारहवीं शताब्दि
तक सारनाथ बौद्धधर्मका एक प्रधान केन्द्र बना रहा । ”

—सारनाथका संक्षिप्त परिचय अवतरणिका पृष्ठ-१

५ “ इत्थेव नयरीए बुद्धाययणं चिह्नइ जत्य समुद्वंसीया

કરાવલ્લ, નરિંદકુલસંભૂયારાયાણો બુદ્ધમત્તા અસ્ત્રવિ નિયદેવ-
યસ્મ પુરઓ મહગ્ગપુલ્લં પલ્લાણિયં અલંક્રિયં વિભૂસિત્રં મહાતુરં-
ગમં દોઅંતિ । ”

—જિનપ્રભસૂરિકૃત-વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃષ્ઠ ૭૦.

અર્થાત—“આ નગરીમાં બુદ્ધમંદિર છે, જમાં સમુદ્ર-
વંશના ‘કરાવલ્લ’ નરેન્દ્રકુલસંભૂત બુદ્ધભક્ત રાજગ્યો આજે
પણ (જિનપ્રભસૂરિના સમયમાં—ચૌદમી શતાબ્દિમાં પણ)
પોતાના દેવની આગળ મહાકિંમતી જીનથી અલંકૃત-સુશો-
ભિત એવા મોટા ઘોડાને સમર્પણ કરે છે.”

આ અમે થોડાક ગ્રંથોના જ પ્રમાણો આપ્યા છે. આવી
રીતે બીજા ગ્રંથોના પણ પ્રમાણો આપી શકાય છે. જનાથી
એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે શંકરાચાર્યના સમયમાં અને
તેમની પછી પણ કેટલીયે સદીઓ સુધી બૌદ્ધધર્મનું અસ્તિત્વ
જ નહિ, પરંતુ ધણી મોટી સંખ્યામાં તેમના અનુયાયીઓ પણ
ભારતવર્ષમાં રહ્યા હતા. ઉદાહરણ માટે જુઓ—

‘બુદ્ધચર્યા’ ૫૪ ૧૨—૧૩

“એક તરફ (‘શંકર દિગ્વિજય’ જવા ગ્રંથોના લેખકો
તરફ) થી તો એ કહેવામાં આવે છે કે શંકરે બૌદ્ધોને ભાર-
તમાંથી હાંકી કાઢ્યા હતા, જ્યારે બીજી તરફથી (અનેક
ઐતિહાસિક વિદ્વાનો તરફથી) અમે એમના પછી પણ

ગૌડદેશ (વિહાર-બંગાલ)માં પાલ-વંશીય બૌદ્ધ રાજાઓનું પ્રચંડ પ્રતાપશાહી સામ્રાજ્ય ફેલાયેલું જોઈએ છીએ. અને તેજ વખતે ઉદ્દન્તપુરી (વિહાર-શરીફ) અને વિક્રમશિલા જવાં બૌદ્ધવિશ્વવિદ્યાલયોને સ્થાપિત થયેલાં જોઈએ છીએ. આજ વખતે ભારતીય બૌદ્ધોને અમે તિબ્બત પર ધર્મવિજય કરતાં પણ જોઈએ છીએ. ૧૧ મી સદીમાં ઉપર્યુકત 'શંકર દિગ્વિજય'ની દંતકથાના આધારે કોઈ પણ બૌદ્ધ ન હોવો જોઈએ. તે વખતે પણ તિબ્બતથી ફેટલાય બૌદ્ધો ભારતમાં આવે છે અને તેઓ બધે ઠેકાણે બૌદ્ધ ગૃહસ્થો અને બૌદ્ધ સાધુઓને જોવે છે.....ગૌડ રાજ તો મુસલમાનોના વિહાર-બંગાલ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા સુધી બૌદ્ધધર્મ અને કલાના સંરક્ષક હતા. અંતિમ સમય સુધી તેઓના તામ્રપત્રો બુદ્ધ ભગવાનના પ્રથમ ધર્મોપદેશ સ્થાન 'મૃગદાવ (સારનાથ) ના સૂચક ' બે હરણોની વચમાં રાખેલાં ચક્રથી સુશોભિત હતાં.

ગૌડદેશના પશ્ચિમમાં કાન્યકુબ્જ (કન્નૌજ) નું રાજ્ય હતું. જે યમુનાથી ગંડકી નદી સુધી ફેલાયેલું હતું. ત્યાંની પ્રજામાં અને રાજાઓમાં બૌદ્ધધર્મ પ્રત્યે અત્યન્ત માન હતું. આ વાત જયચંદના દાદા ગોવિન્દચન્દ્રે (ઈ. સ. ૧૧૧૪-૧૧૪૫) જતવન વિહારને આપેલા પાંચ ગામોના દાન-પત્ર ઉપરથી તથા તેમની રાણી કુમારદેવીએ બનાવેલા સારનાથના મહાબૌદ્ધમંદિરથી જણાય છે. ગોવિન્દચન્દ્રના પૌત્ર જયચન્દની એક ખાસ રાણી

બૌદ્ધ ધર્માવલમ્બિની હતી. જેના માટે લખવામાં આવેલી 'પ્રજ્ઞા પારમિતા'ની પુસ્તક હજી પણ નેપાલ દરબારના પુસ્તકાલયમાં મોજૂદ છે, બુદ્ધચર્યા પૃષ્ઠ ૧૩. શું એનાથી એ સિદ્ધ નથી થતું કે શંકરવડે બૌદ્ધ ધર્મનો દેશનિકાલ એ કલ્પના માત્ર છે.

શંકરાચાર્યનો જન્મ સમય ઈ. સન ૭૮૮ (વિક્રમ સં. ૮૪૫) માનવામાં આવે છે. તેઓએ તે વખતે દક્ષિણમાં શ્રંગેરીમઠ, પશ્ચિમમાં દ્વારકામઠ, ઉત્તરમાં બદરી કેદારમઠ, અને પૂર્વમાં પુરીમાં ગોવર્દ્ધન મઠની સ્થાપના કરી હતી. એથી જણાય છે કે એ વખતે એમનો ઉત્કર્ષ ભારતની ચારે દિશામાં હતો. એવી સ્થિતિમાં 'ક્ષત્રિય-કુંડ'ના લેખકનું એ કહેવું સર્વથા અનુચિત છે કે જૈનો પણ આઠમી સદીમાં પૂર્વદેશમાંથી ઉત્તર, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. કારણ કે ઉપરની ત્રણ દિશાઓમાં પણ શંકરાચાર્યના મઠો હતા, અને તેમનો પ્રભાવ પણ વધતો જતો હતો. તેથી શંકરાચાર્યના નૂતન અદ્વૈતવાદના દર્શનને કારણે જૈનોનું પૂર્વ દિશાને છોડીને બીજી દિશાઓમાં જવું બંધ-બેસતું નથી. કારણ કે જૈનોના અહિંસા, અપરિગ્રહ આદિ સિદ્ધાન્તો તેમજ અનેકાન્ત દર્શન, એટલા પ્રબળ હતા કે તેઓ અદ્વૈતવાદની યુક્તિઓ આગળ બરાબર ટકી શકે તેવા હતા. બૌદ્ધ ધર્મનો લોપ કેવલ શંકરાચાર્યને લીધે નથી થયો. શંકરાચાર્યના પછી પણ ઘણા વખત સુધી બૌદ્ધ ધર્મ આ દેશમાં ટકી રહ્યો હતો.

જમકે અમે આગળ લખી ચૂક્યા છીએ. એના છોડી જવાનું કારણ ખીજું છે અને તેમ ખાસ કરીને મુસલમાનોનાં અજ્ઞાન-મૂલક ધર્મધ્વંસી આક્રમણો હતાં મુસલમાનોની ધર્માન્ધતા અને કૂરતાના કારણે ખૌદ્ધ ધર્મ ટકી ન શક્યો. ખીજું હિન્દુ-ઓએ ખૌદ્ધને વિષ્ણુનો અવતાર માનીને પોતાનામાં ભેળવી લીધા. જૈનો તો તે વખતે પણ આ દેશમાં ઉન્નત મસ્તકે ટકી રહ્યા હતા. અને શંકરાચાર્યના અદ્વૈતવાદની તેમના ઉપર કંઈ પણ અસર ન થઈ. હા, એટલી વાત જરૂર છે કે તેઓ પણ ઠેટલાક અંશે ખૌદ્ધોની માફક હિન્દુ (વૈદિક) શાસકોના અત્યાચારના ભોગ બન્યા હતા.

આગળ લેખક લખે છે—“અને જમુઈથી પશ્ચિમમાં ૧૪ માર્ઘલ દૂર નદી કાંઠે લખવાડ ગામ છે, જે લિચ્છવિઓની ભૂમિ હતી. ”

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ-૪

“ ક્ષત્રિયકુંડ જતાં પહેલાં લખવાડ ગામમાં રહેવું પડે છે. આ નગર લિચ્છવિ રાજ્યોની રાજધાની તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.”

—જૈન તીર્થોત્તર ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૪૮૫

મુંગેર જિલ્લા ગેઝેટિયરના પૃષ્ઠ ૨૨૮માં લખ્યું છે કે—ઈ. સ. ૧૮૭૪માં મુર્શીદાબાદવાળા રાય બહાદુર ધનપતસિંહજીએ અહીં દેરાસર અને ધર્મશાળા બંધાવ્યા હતા, ત્યારથી

લચ્છુઆડથી ક્ષત્રિયકુંડ જવાનો આ માર્ગ શરૂ થયો છે. એ પહેલાં લોઠા મથુરાપુર થઈને ક્ષત્રિયકુંડ જતા હતા. જ્યો 'પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ' ભાગ-૧ સંવત-૧૭૫૦ માં પં. સૌભાગ્યવિજયજી રચિત તીર્થમાળા.

બીજું લિચ્છવિઓની રાજધાની વૈશાલી નગરી હતી. લછવાડ નહિ. વૈશાલી અને લછવાડને એક સમજીને લેખકને આ ભ્રાન્તિ થઈ લાગે છે.

“.....બાકી વૈશાલી પાસે ગંડકી નદી હતી, એ નક્કર વાત છે.” -ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૩૨, ૩૪, લેખકે વૈશાલી સમજીને આ વાત લખી છે. પરંતુ લિચ્છુઆડની પાસે ગંડકી નદી નથી, એ તો બહુઆર (Bahuar) નદી છે, જે લંબાઈમાં માત્ર આઠ-નવ માઈલ છે-(જૂઓ માનચિત્ર ૭૨, એલ. ૧)

વળી આગળ જતાં લેખક લખે છે કે-‘મોરા પાસે વડ નદી છે.’-ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૪૬. આ નદીનું સાચું નામ વડ નથી પરંતુ બરનર (Barnar) છે. (જૂઓ માનચિત્ર ૭૨, એલ. ૫)

‘ચિકનાની ચડાવથી પૂર્વમાં ૬ માઈલ જતાં લોધાપાની નામનું સ્થાન આવે છે.....આ જૂમિ જ અસલમાં જાન મહાવીરનું “જન્મસ્થાન” છે, જેનું બીજું નામ ક્ષત્રિયકુંડ છે.-ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ-૫

લેખકની માન્યતા પ્રમાણે જો 'લૌકાપાની' ને જ અસલી 'ક્ષત્રિય-કુંડ'ની જૂમિ માનવામાં આવે તો પણ તેમને વર્તમાન 'ક્ષત્રિય-કુંડ' સ્થાપના તીર્થ જ માનવું પડશે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'વિવિધ તીર્થકલ્પ'ની રચના કરી છે. તેમાં તો આ 'ક્ષત્રિયકુંડ'નું નામ માત્ર પણ નથી, નીચેની તીર્થ-માલાઓમાં 'ક્ષત્રિયકુંડ'નું નામ આવે છે.

સંવત ૧૫૬૫માં પં. હંસસોમે રચેલી 'પૂર્વદેશીય ચૈત્ય-પરિપાટી.'

સંવત ૧૬૬૪માં પં. જયવિજયજીએ રચેલી 'સમ્મેત-શિખર તીર્થમાળા'

સંવત ૧૭૧૭માં પં. વિજયસાગરજીએ રચેલી 'સમ્મે-તશિખર તીર્થમાળા'

સંવત ૧૭૪૬માં પં. શીલવિજયજીએ રચેલી તીર્થમાળા.'

સંવત ૧૭૫૦માં પં. સૌભાગ્યવિજયજીએ રચેલી તીર્થમાળા'

“ ગિછોરના રાજ પોતાને રાજ નંદિવર્ધનના વંશ જ તરીકે ઓળખાવે છે. અત્યારે એની રાજધાની પરપંડામાં છે.”

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૬.

મહારાજ ગિદ્દૌરના સંબંધમાં ‘મુંગેર-જિલ્લા-દર્પણ’ નામની પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૪૫-૪૬માં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે-

“યહાં એક બહુત પુરાને ઘરાનેકે રાજપૂત જમીંદાર રહતે હૈં । इनके पूर्वज पहले बुंदेलखंडके महोबा राज्यके स्वामी थे । इनको दिल्लीके अन्तिम हिन्दू राजा पृथ्वीराजने हराया था । मुसलमानोंसे खदेड़े जाने पर ये लोग मिर्जापुर आये । यहांसे वीर-विक्रमशाहने आकर मुंगेर जिलेमें अपना राज्य कायम किया । शुरूमें इन लोगोंने खैरा पहाड़ीके पास अपना किला बनवाया जहां अब भी उसके चिह्न मौजूद हैं ।”

આ ઉપરના ઉદ્ધરણથી એ જણાઈ આવે છે કે—વર્તમાન ગિદ્દૌર નૃપતિના વંશજો બુન્દેલ ખંડના મહોબા રાજ્યથી અનુક્રમે આવીને અહીં વિહારમાં રહ્યા હતા. આના રાજ્યનું નામ ગિદ્દૌર, વંશનું નામ ચન્દેલ અથવા ચંદ્રવંશી તથા ગોત્રનું નામ ચન્દ્રાત્રેય હતું.

તેજ પ્રમાણે જૂઓ—હિન્દુ ભારતકા ઉત્કર્ષ, લેખક ચિન્તામણિ વિનાયક વૈષ્ણ પૃષ્ઠ ૬૩ તથા એની રાજધાનીનું નામ પરખંડા નહિ પરંતુ પટસંઠા છે.

ખીજું આ તરફ ભગવાનનું ગોત્ર કાશ્યપ હતું. જ કલ્પસૂત્રના નીચેના અવતરણથી જણાઈ આવે છે.

“નાયાણં સ્વત્તિયાણં સિદ્ધત્થસ્સ સ્વત્તિયસ્સ કાસવ-
ગુત્તસ્સ ”

—શ્રી કલ્પસૂત્ર, સુત્ર ૨૯, સન્ ૧૯૪૧ અમદાવાદ.

તથા વંશ ‘જ્ઞાતૃવંશ’ નો અર્થ આવશ્યકચૂર્ણિમાં
‘વૃષભ સ્વામીના પરિવારના લોકો’ કર્યો છે જે ઈક્ષ્વાકુવંશનું
જ નામાંતર છે.

જ્ઞાતા જ્ઞામ જે ઉસમસામિસ્સ સયનિજ્જગા તે જ્ઞાતવંસા ।

—આવશ્યકચૂર્ણિ ભાગ-૧, પૃષ્ઠ ૨૪૫

શ્રી જિનપ્રભસૂરિએ કલ્પસૂત્રની ‘સંદેહ વિષૌષાધ’ વૃત્તિ
(પૃષ્ઠ ૩૦, ૩૧)માં આજ અર્થ કર્યો છે, જે અમે નીચે
આપીએ છીએ.

“તત્ર જ્ઞાતાઃ શ્રીઋષભસ્વજનવંશજાઃ ઇક્ષ્વાકુવંશ્યાઃ એવ”
“જ્ઞાતા ઇક્ષ્વાકુવંશવિશેષાઃ । ”

—કલ્પસૂત્ર, સંદેહવિષૌષધિ, નિર્મિત સં. ૧૩૬૪ અયોધ્યા

આ બધા પ્રમાણોથી એ જણાઈ આવે છે કે ભગવાન
મહાવીરના પૂર્વજે પહેલા કોશલ દેશવાસી હતા. જમની રાજ-
ધાની અયોધ્યા હતી. તો પછી ‘ગિદ્દોર રાજ નંદિવર્દન
વંશના હતા.’ એનો મેળ કેવી રીતે થેતી શકે છે ?

લેખક લખે છે—

‘સંશોધકો વૈશાલી પાસે વેસાડ....માને છે.’

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૨૭

સંશોધકો વૈશાલી પાસે વેસાડને માનતા નથી, પરંતુ વેસાડને જ વૈશાલી માને છે. મતલબ કે વૈશાલીને વેસાડ જુદા જુદા નથી.

આગળ લેખક લખે છે—

‘જે કે દિગમ્બર શાસ્ત્રોમાં ૭૦ મહાવીર સ્વામીનો જન્મ કુંડપુરમાં જ બતાવ્યો છે.....’

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૨૭

જમ દિગમ્બરો વિદેહ દેશમાં આવેલા કુંડપુરને ભગવાનનું જન્મસ્થાન માને છે. તેવી જ રીતે શ્વેતામ્બારોએ પણ આજ કુંડપુરને ભગવાનનું જન્મ સ્થાન માન્યું છે ‘જૂઓ કલ્પસૂત્ર-મૂળસૂત્ર-૬૬, ૧૦૦, ૧૦૧).

‘આર્યદેશ અને ક્ષત્રિયકુંડ.’ આવું મથાણું લેખકે જ રાખ્યું છે તે બીલકુલ અસ્થાને છે. તીર્થંકરોની કલ્યાણક ભૂમિઓ અને વિહાર ભૂમિઓ બધી આર્યદેશમાં જ હોય છે, પછી એને વિવાદાર્પક કે પ્રત્યાર્થ બનાવીને એ ખુલાસો કરવો કે—“તીર્થંકરોની કલ્યાણક ભૂમિઓ અને પ્રાયઃ વિહાર—

ભૂમિએ તે દેશોમાં જ આવેલી છે, લછવાડ પાસેનું ક્ષત્રિયકુંડ તથા વૈશાલી પાસેનું વાસુકુંડ આર્યદેશમાં છે.”

—ક્ષત્રિયકુંડ, પૃષ્ઠ ૨૮, ૨૯

બિલકુલ અનુચિત તેમજ અસ્થાને લાગે છે જ વાતમાં કોઈ વિવાદ જ નથી તે વાતને છોડીને તેનો નીવેડો લાવવો એમાં કોઈ નવીનતા નથી એવું કોણ કહે છે કે ‘ક્ષત્રિયકુંડ’ અથવા ‘વાસુકુંડ’ આર્યદેશમાં નથી, તે સિવાય વિહારભૂમિએને જ ‘પ્રાયઃ’ વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે, તે તો સાવ નિરર્થક છે. કારણ કે વિહારભૂમિએ આર્યદેશમાં જ હોય છે, બહાર નથી હોતી. તેથી ‘પ્રાયઃ’ શબ્દનો તો કંઈ અર્થ જ રહેતો નથી. ‘પ્રાયઃ’ નો અર્થ તો ત્યારે ઉચિત લેખાત કે જે એકાદ વિહારભૂમિ આર્યદેશની બહાર પણ હોત.

બીજી વાત આ પ્રસંગને લઈને આર્યદેશની સીમાએને બાંધવાના વિષયમાં છે. ભગવાને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી આર્યદેશોની સીમામાં જ ન્યૂનતા કરી અને એ નિશ્ચિત કર્યું કે-

“મગદ્ધા કોસંબિયા, યૂનાવિસગ્રો કુણાલવિસગ્રો ય ।
 एसा विहारंभूमी, एतावंताऽऽरियं खेत्तं ।” નિ. ૩૨૬૨

—બૃહત્કંડપસૂત્ર ભાગ. ૩ પૃષ્ઠ ૯૧૩

શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા (ભાવનગર) પ્રકાશિત

આને લઈને આપે પોતાના મનથી જ શંકા સમાધાન કર્યું તેને પણ અહિંઆ કાઈ સ્થાન નથી. કારણ કે ભગવાને પોતાના સમયમાં આર્યદેશની જ મર્યાદા બાંધી લીધી હતી. તેમાં વળી પાછું આર્યદેશની અંદર જ તેમને ‘ધર્મ-પ્રધાન-ભૂમિ’ કહેવી. એનો કંઈ અર્થ નથી. ધર્મપ્રધાન ભૂમિ જ આર્યભૂમિ છે. ભગવાને પ્રતિપાદન કરેલ આર્ય-ભૂમિની બહારનો પ્રદેશ અનાર્ય જ છે. સમય સમય ઉપર આર્યદેશ અનાર્યદેશ થઈ જાય છે. અને અનાર્યદેશ આર્ય-દેશ થાય છે. સમ્રાટ્ સંપ્રતિના સમયમાં ભગવાને જ પ્રદેશને અનાર્ય ઘોષિત કર્યો હતો તે પણ આર્ય થઈ ગયો. બાકી રપાા આર્ય-દેશ હંમેશાંના એજ છે. તેમાં ભગવાને પોતાને કેવલજ્ઞાન થયા બાદ કંઈક ધટાડો કર્યો હતો અને સમ્રાટ્ સંપ્રતિએ તે રપાા આર્યદેશોની ભૂમિમાં પણ વિશેષ વધારો કર્યો હતો.

ભગવાને કેવલ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ આર્યદેશ અને વિહારભૂમિની સીમા બાંધી, તેટલી જ તેમના સમયમાં આર્ય-દેશ અને વિહારભૂમિઓ હતી. તે સિવાયના બધા અનાર્યદેશ અને અવિહાર ભૂમિઓ હતી. ભગવાને બતાવેલી ભૂમિઓને ‘ધર્મ પ્રધનભૂમિ’ કહીને તેની બહારની રપાા દેશોના અંદરની ભૂમિને આર્ય માનવી એ ઉચિત નથી. જો આમ જ ‘આર્ય દેશ’ની કલ્પના કરવામાં આવશે તો પછી ભગવાને પોતાના સમયમાં ‘આર્યદેશ’ અને ‘વિહાર-ભૂમિ’ની જ મર્યાદા બાંધી

તેનો કંઈ પણ અર્થ નથી. જે રપાા આર્યદેશો જ બધા ઉત્તર-દેશો હતા, તો પછી ભગવાને બાંધેલી સીમાની અંદરના જ ‘આર્યદેશ’ માનવા અને તેટલીજ ‘વિહાર-ભૂમિ’ બતાવવી નિરર્થક થઈ જશે. તેથી આપનું એ લખવું—“આથી સાડી પચ્ચીસ આર્યદેશો છે અને મધ્યના અમુક દેશો પ્રધાન ધર્મભૂમિ છે, એમ માનવું તર્ક સંગત સમન્વય છે. ક્ષત્રિયકુંડ....

પૃષ્ઠ ૨૯. બિલકૂલ અસંગત છે.

આજ સુધી ઇતિહાસ એ સાબીત નથી કરી શક્યો કે ગંગાના દક્ષિણમાં મલ્લોનું રાજ્ય હતું. ‘મલ્લ’ અને ‘મલ્લય’ ને એક માનવા એ પણ અજ્ઞાનતાનું સૂચક છે. કારણ કે ‘મલ્લો’નું રાજ્ય ગંગાની ઉત્તરમાં હતું. “તેમ મગધ, અંગ, માળવા, સિન્ધુ, સૌવીર વગેરે એક હતું સત્તાવાળા એક સત્તાક અનેક રાજ્યો પણ હતા.”

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૩૧.

સિન્ધુ-સૌવીર અલગ અલગ રાજ્યો ન હતા. તેનો રાજ એક જ હતો.

આગળ લેખક પૃષ્ઠ ૩૨ ઉપર પં. કલ્યાણવિજયજી અને મારી વચ્ચે મતભેદનો ઉલ્લેખ કરે છે. સંભવ છે પં. કલ્યાણવિજયજી અને અમારી વચ્ચે કોઈ વિષયમાં મતભેદ હોય પરંતુ ક્ષત્રિયકુંડ વૈશાલીની પાસે હતું. એમાં તો જરાયે મતભેદ નથી.

“વૈશાલી અને વાણિજ્ય ગામની વચ્ચે અત્ર જળમાર્ગે જ હતો રથળ માર્ગ કે પુલ ન હતો.”

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૩૨.

આ લખવું યુક્તિ સંગત નથી, કારણ કે વાણિજ્ય ગ્રામ જવાનો જેમ જળ માર્ગે હતો, તેમ ક્ષત્રિયકુંડથી કર્મારિગામ, કાલ્પાગ સન્નિવેશ થઈ ને વાણિજ્ય ગ્રામ જવાનો સ્થલમાર્ગે પણ હતો. કારણ કે ભગવાન ન્યારે વાણિજ્યગ્રામ પધાર્યા અને બહાર દ્વિપલાશ ચૈત્યમાં ઊતર્યા ત્યારે શ્રી ગૌતમસ્વામી ભગવાનની આજ્ઞા લઈ વાણિજ્ય ગ્રામમાં ગોચરી ગયા અને પાછા વળતા પાસેના કોલ્લાગ-સન્નિવેશમાં જ્યાં આનંદ શ્રાવકે સંથારે કર્યો હતો, ત્યાં ગયા અને ત્યાંથી પાછા આવ્યા એટલે વાણિજ્ય ગ્રામ આવવાના જલ માર્ગે અને સ્થલમાર્ગે (પુલમાર્ગે) એમ બન્ને માર્ગો હતા. ક્ષત્રિયકુંડ વૈશાલીની સમીપમાં હતું એ વાત તો હવે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

‘મહાપરિનિર્વાણસુત્ત’ એ ‘દ્વીધનિકાય’નો જ એક ભાગ છે, એ વાત લેખકના ધ્યાનમાં નથી લાગતી. તેથી ‘ક્ષત્રિય-કુંડ’ પૃષ્ઠ ૩૨ ઉપર બન્નેને જુદા જુદા લખ્યા છે.

“શ્રી આચારાંગ સૂત્ર” તથા ‘કલ્પસૂત્ર’માં ઉલ્લેખ છે કે, ભગ્ન મહાવીરે વૈશાલી નગરી અને વાણિજ્ય ગ્રામની નિશાએ ખાર ચોમાસાં કર્યાં.”

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૩૩

ભગવાનના ચોમાસાનું વર્ણન માત્ર કલ્પસૂત્રમાં જ આવે છે, આચારાંગ સૂત્રમાં નહીં.

“વૈશાલી નાશ પામી છે, પણ આજે તેના સ્થાને વેસાડગઢ, જે પટણાની ઉત્તરે ૨૭ માર્ગલ દૂર છે.”

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૩૪

વૈશાલીના સ્થાને ‘વેસાડ ગઢ’ નથી, પરંતુ પ્રાચીન વૈશાલીને જ આજકાલ વેસાડ બોલે છે. અને એની પાસે જ ગઢ છે. વૈશાલી પણ સર્વથા નાશ ન્હોતી પામી. આગળ લખે છે:—

“કુંડપુરને બદલે વામુકુંડ શબ્દ બને તેનો આધાર પાઠ પણ મળતો નથી.” ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૩૫.

શહેરોના નામોમાં સર્વથા પલ્ટો ફેમ આવે છે તે માટે હું તમને મારાજ ગામનું ઉદાહરણ આપું. સનખતરાનું પહેલા નામ હેમનગર હતું. જે ટોડરમલ રાજના છોકરા હેમ-રાજના નામ ઉપરથી પડ્યું હતું. પરંતુ પાછળથી સનખતરા નામના સાધુ ઉપરથી તેનું નામ સનખતરા પડી ગયું. એટલે ગામના નામો પણ સર્વથા બદલાતા રહે છે.

“પરંતુ આ વેસાડ અને બનિયા વચ્ચે આજે તો નદી નથી એ વાત ચોક્કસ છે.”

—ક્ષત્રિયકુંડ, પૃષ્ઠ ૩૫

આજકાલ વસાઢ અને ખનિયાની વચમાં ગંડકીનદી નથી, પરંતુ નદીના તો પ્રવાહો ખદલાયા કરે છે, જેના અનેક દૃષાન્તો છે, અને તે વખતની અર્થાત્ ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાની વાતનો આજકાલના સમય સાથે મેળ બેસાડવો એ ક્યાં સુધી ઉચિત છે ?

“...અને બ્રાહ્મણ ગામ વગેરે શબ્દો વપરાયા છે. તેથી સમજાય છે કે, કુંડપુર નગર હતું તેના બે ભાગ હતા. ૧ પૂર્વ માં બ્રાહ્મણકુંડનગર અને ૨ પશ્ચિમમાં ક્ષત્રિયકુંડનગર.”

—ક્ષત્રિયકુંડ ૫૪ ૩૬

બ્રાહ્મણગામ તો રાજગૃહથી ચંપા જતાં માર્ગમાં આવતું હતું અને એવો કોઈ અન્થ નથી કે જ્યાં ‘બ્રાહ્મણકુંડ’ ગામને બ્રાહ્મણ ગામ લખવામાં આવ્યું હોય. બ્રાહ્મણ ગામમાં નન્દ અને ઉપનન્દ નામના બે ભાઈઓ રહેતા હતા. પરંતુ તેઓ બ્રાહ્મણ હતા, એવું ક્યાંય નથી લખ્યું.

“આ બ્રાહ્મણ ગ્રામ ’ તેજ ’બ્રાહ્મણકુંડ’ ગામ હોય તો નક્કી છે કે કુંડપુર ગંગાની દક્ષિણે હતું.”

—ક્ષત્રિયકુંડ, ૫૪ ૩૭. પંક્તિ ૨૨-૨૩

આ વાક્યથી એ જણાઈ આવે છે કે લેખક પોતે પણ આ વિષયમાં શંકાશીલ છે.

“વૈશાલી પાસે દૂતિપલાશ ચૈત્ય હતું.....શાલ ગ્રાડ બહુ હોય એ હિસાબે પણ ત્યાં પહાડી કે ઊંચી નીચી ભૂમિ હોવાનું કદપી શકાય છે.’

—ક્ષત્રિયકુંડ, પૃષ્ઠ ૩૮.

દૂતિપલાશ ચૈત્ય વૈશાલીની પાસે ન હતું, પરંતુ તે તો વાણિજ્ય ગામના ઈશાન (ઉત્તર પૂર્વ) ખુણામાં હતું.

વૈશાલીની પાસે ‘ મહા-વન ’ હતું. ત્યાં કાંઈ પહાડીની કદપના કરવી તે પણ અસંગત છે.

“Mahavana A wood near vesali. It was partly natural, partly man-made and extended up to the Himalaya.”

—Di...of Pali Proper Names ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૫૫૫

અર્થ—મહાવન નામનું વૈશાલી પાસેનું જંગલ જનો. કેટલોક ભાગ કુદરતી હતો અને કેટલોક ભાગ માણસોદ્વારા બનાવેલો હતો. અને જ હિમાલય સુધી ફેલાયેલું હતું.

એ કાંઈ નિયમ નથી કે જ્યાં શાલના વૃક્ષો હોય ત્યાં પહાડ કે પહાડી હોવી જ જોઈએ.

‘ ક્ષત્રિયકુંડ ’ પૃષ્ઠ ૩૨ ના ‘ વૈશાલીના ગામો ’ મથાળા નીચે ‘ સુત્ત-નિપાત ’માં આવેલા ૧૬ જટાધારીઓના વિહા-

રના નગરોનું વર્ણન છે. જે બીલકૂલ અસંગત છે. કારણ કે મથાણું આપ્યું છે 'વૈશાલીના ગામો' અને તેની નીચે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, સુદૂરવર્તી ગામો અને નગરોનું. તે દૂર રહેલા ગામો અને નગરોનો વિહાર-ક્રમ આ પ્રમાણે છે:—

“ અલ્લકથી નીકળી કૌશામ્બી ૧, સાકેત, ૨, (અયોધ્યા) શ્રાવસ્તી ૩, શ્વેતામ્બી ૪, કપિલવસ્તુ ૫, કુશીનારા ૬, (કુશી-નગર) પાવા ૭, ભોગનગર ૮, વૈશાલી ૯, અને મગધપુર ૧૦
૧ જૂઓ-દીધનિકાયની સુમંગલ વિલાસિની ટીકા ભાગ-૧, પેઠઝ ૩૦૯

આ બધા ગામો અને નગરો પ્રાયઃ વૈશાલીથી ધણા દૂર છે. અલ્લક પણ વર્તમાન 'ઔરંગાબાદ'નું નામ છે. જ્યારે ધણા આધા રહેલા નગરો અને ગામોના નામો આપ્યા છે, પછી એમને “ વૈશાલીના ગામો ” શા માટે કહ્યા ? આ એક ધણી જ મોટી અસંગતતા આ પુસ્તકમાં રહેલી છે, જેનો લેખકે જરાપણ વિચાર જ ન કર્યો. આવી જ રીતે 'મહાપરિ નિવ્વાણ સુત્ત' અન્તર્ગત રાજગૃહ, અંબલત્થિકા, નાલન્દા, પાટલિ-આમ (પટના), ભોગનગર, પાવા અને કુશીનારાના સંબંધમાં સમજવું. આ પણ બધા વૈશાલીથી દૂર રહેલા નગરો અને ગામોનું વર્ણન છે.

બીજી આપત્તિ જનક વાત એ છે કે 'કુશીનારા' અને 'મંદિર' આ બે અલગ અલગ નામ નથી પરંતુ એક જ નગર.

રતું નામ છે. મૂલમાં છે “કુસીનારં ચ મંદિરં ।” ‘મંદિર’ શબ્દનો અર્થ ‘નગર’ પણ થાય છે, જમ....

“મન્દિરો મકરાવાસે મન્દિરં નગરે ગૃહે” ૬૨૪ इति हैमानेकार्थः॥
 “अगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥ मन्दिरं च” इति अमरकोषः
 तृतीयकाण्ड, पृष्ठ २३५, संवत् १९८६. આજ અર્થ ‘નગરં મન્દિરં દુર્ગે-’ મોજકૃત સમરાઢ્ગણ સૂત્રધાર ભાગ-૧, પૃષ્ઠ ૮૬, ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરિઝ માં પણ કર્યો છે.

મંદિર-ઘર, દેવાલય, નગર, શિબિર, સમુદ્ર-બૃહત્ હિન્દીકોશ પૃષ્ઠ-૯૯૨. જ્ઞાનમણ્ડલ લિમિટેડ બનારસ.

‘કુસીનારા’ અને ‘મન્દિર’ને જુદા જુદા ગણાવવાની ભૂલ ‘બુદ્ધચર્યા’ના લેખક મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયનના અનુવાદનું અનુકરણ કરવા થઈ છે. તેઓએ ‘બુદ્ધચર્યા’ના પૃષ્ઠ ૩૫૨ ઉપર એનો અનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે—

“सेतव्या, कपिलवस्तु, कुसीनारा और मन्दिर ॥ ३७ ॥”

આવું જ વગર વિચાર્યું અનુસરણ ચીની યાત્રી ફાહિયાનના લેખ-પ્રસંગમાં ‘વૈશાલી અભિનન્દન અન્થ’ પૃષ્ઠ ૧૫ ઉપરથી એક અશુદ્ધ શ્લોકનું ઉદ્ધરણ લેવામાં થયું છે.

“ भगवान् वैशालीवनं अविशरण दक्षिणेन ।

सर्वकार्येन नामावलोकितेन व्यवलोकयति” ॥

આમાં ઉત્તરાર્ધનો પાઠ આ પ્રમાણે હોવો જોઈએ—

“ સર્વકાયેન નાગાવલોકિતેન વ્યવલોકયતિ । ”

‘સર્વકાયેન’નો અર્થ છે “ સમ્પૂર્ણ શરીરથી ” અને ‘નાગાવલોકિતેન’નો અર્થ “ બુદ્ધચર્યા ’નો હિન્દી અનુવાદ પૃષ્ઠ ૪૯૭ ઉપર ‘નાગાવલોકન’ (હાથીની જન્મ આપ્યા શરીરને ઘુમાવીને જોવું) આપ્યો છે, અને આજ અર્થ ‘દીધનિકાય’માં પણ કર્યો છે.

આ વખતે લેખકે કાળ તથા સ્થાનના સંબંધમાં મોટી ભૂલ કરી છે, આજ મોટી ભૂલનું પરિણામ—

“ ચીની યાત્રી ફાહિયાન લખે છે કે બુદ્ધદેવ પોતાના શિષ્યો સાથે પરિનિર્વાણ માટે જતા હતા ત્યારે આમ્રપાલી વેશ્યાના બાગથી વૈશાલી પાસે ભંડગ્રામ ગયા હતા. તેમની જમણી દિશામાં વૈશાલી હતી વગેરે.”

આ ઉપરના લેખમાં સમય-વિષયક-ભૂલ એ છે કે પરિનિર્વાણ માટે જ્યારે બુદ્ધદેવ વૈશાલીના પશ્ચિમ દરવાજાથી નિકળ્યા ત્યારે તેમનો સંબંધ આમ્રપાલી વેશ્યાના બાગ સાથે જરાય ન હતો. તે બાગનું દાન આપવું વગેરે બધો સમ્બંધ તો તેઓ વૈશાલીથી મહાપરિનિર્વાણ માટે નિકળ્યા તે પહેલાં થયો વખત પૂર્વે જ થઈ ચૂક્યો હતો. સ્થાનવિષયક ભૂલ એ છે

કે જે વખતે બુદ્ધદેવ પરિનિર્વાણ માટે વૈશાલીના પશ્ચિમ દરવાજાથી નિકળ્યા, તે વખતે આમ્રપાલી વેશ્યાનો બગીચો તો નગરના દક્ષિણમાં ૩ ‘લી’ ઉપર હતો, તે ત્યાં નો ત્યાં જ રહી ગયો. તેનો વૈશાલીના પશ્ચિમ દરવાજા સાથે કોઈ સંબંધ ન હતો. પછી એમ લખવું કે “આમ્રપાલી વેશ્યાના બાગથી વશાલી પાસે થઈ ભંડામ ગયા હતા.” ક્યાં સુધી ઉચિત છે? વૈશાલીથી પશ્ચિમના દરવાજાથી ભંડામ જતાં વચમાં રસ્તામાં આમ્રપાલી વેશ્યાનો બગીચો નથી આવતો. તે તો એના દક્ષિણમાં જ રહી જાય છે. વૈશાલીના પશ્ચિમની સાથે દક્ષિણનો શું સંબંધ? આવી રીતે કાહિયાનના લેખનું ઉદ્ધરણ પણ લેખકે ઉચિત રીતે નથી આપ્યું. તે આપવામાં તેમનાથી એકમાં કંઈ બીજું મેળવવા જેવી ભૂલ થઈ છે. જેથી એમ લાગે છે કે તેઓ એને સાચા અર્થમાં નથી સમજી શક્યા.

આગળ તેઓ લખે છે કે—‘પ્રાચીન કાલનાં વૈશાલી વાણિજ્ય આમ અને કોદલાગની સાથે અર્વાચીન વેસાડ, બનિયા અને કોલવાની માત્ર નામ સામ્યતા છે. જ્યારે વેસાડ અને બનિયાની વચ્ચે ગંડકી નદી નથી, ઈત્યાદિ ભિન્નતા પણ છે.’

—ક્ષત્રિયકુંડ, પૃષ્ઠ ૩૫

આ ઉપરની વાત પણ સાવ ખોટી છે. લિછુઆડની પાસે માનેલી તમારી ‘વૈશાલી’ ની પાસે કદાચ નદી નહિ હોય, પરંતુ વિદેહ-દેશમાં રહેલી વૈશાલીની પાસે તો આજ પણ ગંડક

નદી વહે છે. ફર્ક માત્ર એટલો જ પડ્યો છે કે પહેલા (ભગવાન્ મહાવીરના સમયમાં) ગંડકી નદી વૈશાલી (વર્તમાન ' ખસાઢ ') અને વાણિજ્યગ્રામ (વર્તમાન ' ખનિયા ') ની વચ્ચેમાં થઈને વહેતી હતી અને અત્યારે વાણિજ્ય ગામની પેલે પાર થઈને વહે છે. ખીજું કારણ આ લિચ્છુઆડની પાસે વૈશાલી ન માનવાનું એ છે કે વર્તમાન વિદેહસ્થ વૈશાલીની પાસે કોદલાગ (વર્તમાન ' કોલવા ')માં અશોક સ્તંભ છે. પરંતુ આપના માનેલા લિચ્છુઆડની પાસેના કોલવામાં નથી.

આગળ લખે છે કે—“ પરંતુ આ વેસાડ અને ખનિયાની વચ્ચે આજે તો નદી નથી એ વાત ચોક્કસ છે.”

—ક્ષત્રિયકુંડ, પૃષ્ઠ ૩૫.

આજકાલ ખસાઢ અને ખનિયાની વચ્ચેમાં ગંડકી નદી નથી. પરંતુ નદીનેા પ્રવાહ બદલાતો રહે છે. એનું ભાન લેખકને નથી રહ્યું. એના અનેક દૃષ્ટાન્તો છે. જમ અત્યારે સતલજ નદી ' હરીકે પત્તન ' સ્થળે ' વ્યાસ ' નદીમાં આવીને મળે છે. આ મળવું ઈ. સન્ ૧૭૯૦માં થયું. આની પહેલાં ' ભાઓ-કી. પત્તન ' સ્થળે આ નદી વ્યાસમાં મળતી હતી.

—જૂઓ Cunningham's Ancient Geography of India, New Edition 1924, Page 254, 255

‘ વળી ભગવાનના વિહારમાં (૧) વાણિયાગામ પાસેનું કોદલાગ, (૨) ક્ષત્રિયકુંડ પાસેનું કોદલાગ અથવા કોદલા અને

(૩) નાલંદા પાસેનું કોલ્લાગ એમ ત્રણ કોલ્લાગ સન્નિવેશે મળે છે. ચંપા પાસે કાલાય ગામ હોવાનું પણ મળે છે.'

-ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૪૪.

લેખકે ૧૮ નંબરની નોટમાં ચંપા પાસેના કાલાયને પણ કોલ્લાગમાં ગણતરી કરી. ચાર કોલ્લાગ ગણાવ્યા છે. પરંતુ વાસ્તવમાં બે જ કોલ્લાગ છે. વાણિયા ગામ અને ક્ષત્રિયકુંડ પાસેનું કોલ્લાગ એ ભિન્ન ભિન્ન કોલ્લાગ નથી, પરંતુ એક જ છે અને ચંપા પાસે 'કોલ્લાગ' નહિ પરંતુ 'કાલાય' હતું જ લેખકે આનંતવશ કૂટનોટમાં કોલ્લાગ તરીકે લખ્યું છે.

‘પ્રાચીન કાળની રાજધાનીઓ પહાડી ઉપર રહેતી હતી’

-ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૪૭.

આ લખવું પણ ઠીક નથી. રાજ્ય પોતાની રાજધાની ક્યાં બનાવવી જોઈએ, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રી એચ. કે. મજૂમદારે નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે :—

Capital—The King is directed to build his capital in a Fertile part. difficult of access and unfit to support invading armies. His fortress is to be in the centre, defensible, well furnished and brilliant; surrounded with water and trees."

અર્થાત્—‘રાજ્યે પોતાની રાજધાની એવા પ્રદેશમાં બનાવવી જોઈએ જે ઉર્વર, અગમ્ય તેમજ આક્રમણકારી સેનાઓની મદદ ન પહોંચતી હોય. કિલ્લો પણ વસતિની વચમાં, સુરક્ષિત, સર્વ સાધનોથી યુક્ત, ચમકદાર, તથા જળ તેમજ વૃક્ષાવલીથી પરિવેષિત હોવો જોઈએ.

‘The Hindu History’ by A. K. Mazumdar
1920, Page 280

આ ઉદ્ધરણમાં રાજધાનીના સ્થાન માટે ‘પહાડ’ અથવા ‘પહાડી’ને ઉચિત જગ્યા નથી બતાવી. તેથી ‘ક્ષત્રિયકુંડ’ પહાડી નગર હતું, એ કહેવું અનુચિત છે. શિલ્પશાસ્ત્રમાં પણ રાજધાનીના સ્થાન માટે પહાડ અથવા પહાડી હોવાનો ઉલ્લેખ નથી. મોટાં મોટાં શહેરો તો પ્રાયઃ નદીઓના કાંઠે જ વસતા હતા. જેમ પ્રાચીન કાળમાં—વૈશાલી, પટણા, પ્રયાગ, કાશી. વર્તમાનકાળમાં—કાનપુર, આગરા, દેહલી, લાહોર, અમદાવાદ, સૂરત, જમ્મૂ, શ્રીનગર વગેરે

શહેર વસાવવાની ઉપમા આપતાં ‘મિલિન્દ પ્રશ્નમાં લખ્યું’ છે કે:—

“મહારાજ ! નવા શહર વસાનેકી ઇચ્છા સે ઇંજીનીયર પહેલે કોઈ એસી જગહ ઢૂંઢતા હૈ જો ડબઢ સ્વામઢ ન હો, કંકરીલી યા પથરાલી ન હો, જહાં કિસી ઉપદ્રવ (બાદ, અગ-

લગ્ની, ચોર યા શત્રુકે આક્રમણ ઇત્યાદિ) કા ભય નહીં હો, જો ઓર મી કિસી દોષસે બચી હો ઓર જો બઢી રમણીય હો । ઇસકે બાદ ઝંચી નીચી જગહકો બરાબર કરવાતા હો ઓર ટૂંઠ ઝાડીકો કટવાકર સાફ કર દેતા હૈ । તબ, શહરકા નકશા તૈયાર કરતા હૈ, સુન્દર, નાપ જોલકર ભાગ ભાગમેં બાંટ, ચારેં ઓર સ્વાઈ ઓર હાતા, મજ-બૂત ફાટક. ચૌકસ અટારિયાં, કિલાબન્દી, બીચ બીચમેં સુલે ઉઘાન, ચૌરાહે, દોરાહે, ચૌક, સાફ સુથરે ઓર બરાબર રાજ-માર્ગ, બીચ બીચમેં દુકાનોં કી કતારેં, આરામ. બગીચે, તાલાબ, બાવલી, કુયેં, દેવસ્થાન, સુન્દર ઓર સમી દોષોંસે રહિત ।

—મિલિન્દ પ્રશ્ન, અનુ॰ મિશ્રુજગદીશ કાશ્યપ પૃષ્ઠ ૪૦૧,

રાજધાનીઓ નદીને કાંઠે જ હોય છે, તેનું એક જખખર-હસ્ત પ્રમાણ જૂઓ—

‘જંબુદ્વીપે મરઢવાસે દસ રાયહાણીઓ પં. તં. ચંપા, મહુરા, વાણારસી, ય સાવત્થી, તહય સાતેતં હત્થિણર, કંપિલ્લં, મિહિલા, કોસંબિ, રાયગિહં । ”

—ઠાળાંગસૂત્ર વૃત્તિસહિત પૃષ્ઠ ૪૭૭.

ઉપર બતાવેલી ચંપા, મથુરા, બનારસ, શ્રાવસ્તી, અયોધ્યા, હસ્તિનાપુર, કાંપિલ્ય, મિથિલા, કૌશામ્બી અને રાજગૃહ આ દસે રાજધાનીઓ નદીને કાંઠે જ હતી.

‘મૃગાંક ચરિત્ર’માં નગરીનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે :—

તત્રાસ્તિ નગરી રમ્યા વારાણસી જનાકુલા ।

પ્રોત્તાલવપ્રપરિસ્વા-વાપીકૂપસરોઽન્વિતા ॥ ૬ ॥

વિહારવર્ણવામાઙ્ગીવાગ્મિવારણવાજિભિઃ ।

વણિગ્-વાચંયમવૃન્દવૈદ્યૈશ્ચ પરિશોભિતા ॥ ૭ ॥

અર્થાત્—ત્યાં મનુષ્યોથી વ્યાપ્ત વારાણસી નામની સુંદર નગરી છે. જે ઉંચો કિલ્લો, ખાઈ, વાવડી, કુવા અને તળાવથી યુક્ત છે. તથા મંદિરો, જાતિ, (ચારે વર્ણ) વક્તા, હાથી, ઘોડા, વાણિયા, સાધુ-સમુદાય અને વૈદ્યોથી શોભે છે.

તેમાંજ વળી લખ્યું છે કે—

વાપીવપ્રવિહારવર્ણવનિતાવાગ્મીવનં વાટિકા

વૈદ્યો વિપ્રકવારિવાદિવિબુધા વેશ્યા વણિગ્વાહિની ।

વિદ્યાત્રીરત્રિવેકવિત્તવિનયો વાચંયમા વહ્નિકા

વસ્ત્રં વારણવાજિવેસરવરં રાજ્યં ચ વૈઃ શોભતે ॥ ૮ ॥

અર્થ—વાવડી, વપ્ર (કિલ્લો), વિહાર (મંદિર), વર્ણ (ચારેજાતિ), વનિતા (સ્ત્રીઓ), વક્તા, વન, વૈદ્ય, વિપ્ર, વારિ (પાણી), વાદિ, વિબુધ (પંડિત), વેશ્યા, વણિક, વાહિની

(નદી યા સેના), વિદ્યા, વીર, વિવેક, વિત્ત, વિનય, વાયંયમ (સાધુ), વેલ, વસ્ત્ર, વારણ (હાથી), વાજિ (ઘોડો), વેસર (ખચ્ચર), આ પ્રમાણે વવાઓથી રાજ્ય શોભે છે.

ઉપરના બંને સ્થળે રાજ્યનું વર્ણન કરતાં પર્વતનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. જ્યારે નીચેના શ્લોકમાં ‘વાહની’ શબ્દથી નદીને શહેરની શોભા તરીકે ગણાવી છે. બીજું રાજધાનીનું વર્ણન “ઓપપાતિક સૂત્ર” (ઉવવાઈ સૂત્ર)માં પણ આવે છે. તેમાં અંગદેશની રાજધાની ચમ્પાનું વિસ્તારથી વર્ણન આપેલું છે. તેમાં પણ પર્વતનો ક્યાંય ઉલ્લેખ માત્ર નથી. અને તે નદીના કિનારે હતી એમ બતાવ્યું છે.

—ઉત્તરસગદ્ગંધાઓ—સંપા. પી. એલ. વૈદ્ય પૃષ્ઠ ૧૧૬-૨૦
ઈ. સન્ ૧૯૩૦

આવી જ રીતે ‘ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા કથા’માં પણ નગરીનું વર્ણન આવે છે

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં પણ રાજધાનીના નગર વસાવવાનું જ વર્ણન આવે છે તે વાંચો—

‘અથવા રાજ્યે પોતાના રાજ્યના સ્થાન (સમુદાયસ્થાન) તરીકે પોતાના રાજ્યના મધ્યભાગમાં, કિલ્લેબંદીલાળું એક, રાજધાનીનું નગર (સ્થાનીય) રાખવું; એને માટે કુદરતી રીતે ઉત્તમ ગણાય તેવા સ્થળમાં—એટલે કે નદીઓના સંગમ આગળ,

નિરંતર વહેતા પાણીવાળા ઊંડા તળાવ કે સરોવરના કાંઠા ઉપર-એક ગોળાકાર કે ચતુષ્કોણ કે સમચોરસ આકૃતિનો દુર્ગ બંધાવવો અને તેને ફરતી, પાણીથી ભરેલી રહેતી એક કૃત્રિમ નહેર કરાવવી અને તેમાંથી જવઆવ કરવા માટે જળમાર્ગ અને ભૂમિમાર્ગ પણ રચાવવા.’

—કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકરણ ૩૭૫ પૃષ્ઠ ૭૧.

‘આપાત્ર પ્રસારો વા જનપદમધ્યે સમુદયસ્થાનં સ્થાનીયં નિવેશયેત્ । વાસ્તુકપ્રશસ્તે દેશે નદી સજ્જમે હ્રદસ્ય વા અવિશોષયાઙ્કે સરસસ્તટાકસ્ય વા વૃત્તં દીર્ઘં ચતુરસ્રં વા વાસ્તુકવશેન પ્રદક્ષિણોદકં પણ્યપુટમેદનમસંચારિપર્થા-ભ્યામુપેતમ્’ ।

—કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર (સંસ્કૃત) પ્રકરણ ૨૧, પૃષ્ઠ ૫૧

— “ ” (બંગલાનુવાદ) તૃતીય અધ્યાય પૃષ્ઠ ૫૭

‘વર્ણુકસમુચ્ચય’ ભાગ-૧ પૃષ્ઠ ૨૧ ઉપર નગરનું જ વિસ્તારથી વર્ણન આપ્યું છે, તેમાં પણ પર્વત ઉપર નગર હોવું જોઈએ, એવું લખેલું મળતું નથી.

“વૈશાલીની પાસે મોટું શહેર ન હોય શકે” એ લખવું, પણ માત્ર ભ્રમણા છે. જૂઓ કલકત્તાની પાસે હાવડા છે જ તેથી જ વૈશાલીની પાસે ‘ક્ષત્રિયકુંડ, મોટી નગરીના રૂપમાં રહ્યું હોય તો એમાં કંઈ આશ્ચર્ય માનવા જવું નથી.

“વર્ષો જતાં મગધરાજ ડાણિક વૈશાલીને ભાગે છે અને ગધેઠાના હજારી ખેડાવી નાખે છે.”

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૪૯

કલ્પસૂત્રમાં ૧૨૨ માં સૂત્રમાં ભગવાનના ચોમાસાઓનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે—ભગવાને વૈશાલી નગરી અને વાણિજ્યગ્રામની સાન્નિધ્યમાં બાર ચાતુર્માસ વીતાવ્યા. એ બાર ચાતુર્માસાઓનો ક્રમ આ પ્રમાણે હતો.

ચાતુર્માસના વર્ષોની ક્રમ સંખ્યા

ચાતુર્માસનું સ્થાન

૧૧

વૈશાલી

૧૪

”

૧૫

વાણિજ્યગ્રામ

૧૭

”

૨૦

વૈશાલી

૨૧

વાણિજ્યગ્રામ

૨૩

”

૨૮

”

૩૦

”

૩૧

વૈશાલી

૩૨

”

૩૫

”

૨૬ મું ચાતુર્માસ મિથિલામાં કર્યું. અને તે જ વખતે મગધ અને વજ્જીઓમાં યુદ્ધ શરૂ થયું. ૨૭ મા ચતુર્માસ વખતે ગોશાલાનું મરણ થયું. અને યુદ્ધનો અંત વાણિજ્ય ગ્રામમાં થયેલા ૨૮ મા ચોમાસાની વખતે થયો.

અહીં ખાસ ધ્યાન દેવા જોવી બાબત એ છે કે યુદ્ધ પૂરું થયા પછી પણ વાણિજ્ય ગ્રામમાં એક અને વૈશાલીમાં ત્રણ ચાતુર્માસ ભગવાને કર્યા. જમ કહેવામાં આવે છે તેમ જો વૈશાલી યુદ્ધના વખતે જ સર્વથા નષ્ટ થઈ ગઈ હોત તો ભગવાને જ પછીના ત્રણ ચોમાસા કર્યા તે કેવી રીતે કર્યા ? શું તે ચાતુર્માસ ખેતરો અને ખંડેરો ઉપર કર્યા કે શહેરની સમીપમાં ? જો શહેરની સમીપમાં કર્યા હતાં, તો એનો અર્થ એ જ છે કે વૈશાલી પૂર્ણ રૂપથી નાશ નહોતી પામી. અને કદાચ નાશ પામી હતી તો તેને પાછી વસાવવામાં આવી હતી. બીજું ભગવતી સૂત્રમાં મગધ અને વજ્જીઓ વચ્ચે બે વખત લડાઈ થવાનું વર્ણન આવે છે. એથી જણાઈ આવે છે કે જો મગધ અને વજ્જીઓની લડાઈ બાર વર્ષ સુધી ચાલી. તે બરાબર બાર વર્ષ સુધી નિરંતર નથી ચાલી પરંતુ વચ-વચમાં બંધ પડી ગઈ અને પાછી ચાલતી રહી. અને એ કહેવતના રૂપમાં એવું પ્રચલિત થઈ ગયું કે- “લડાઈકટલા વર્ષ ચાલી ? તો કે બાર વર્ષ.”

લડાઈઓમાં વિધ્વંસ અને પુનર્રચનાનું કાર્ય કેવી રીતે

કરવામાં આવે છે એનું ઉદ્ઘાટન એમ ગત મહાયુદ્ધમાં સોવિયટ રૂસની જે હાલત થઈ હતી એનાજ ઉતારાથી સ્પષ્ટ કરીએ છીએ.

પહેલા નાશની સ્થિતિ તપાસો

“પ્રુશી અને પ્રસન્નતા અમારા જીવનનું અંગ બની ગયું હતું. પરંતુ લડાઈએ તે બધું નાશ કરી નાખ્યું. અમે જે કંઈ બનાવ્યું અને રચ્યું હતું તે બધું ધૂળમાં મળી ગયું.”

હવે પુનર્નિર્માણની સ્થિતિ તપાસો

“આવી રીતે પોતાના પ્રયત્નોમાં ઠાઈ ઉણપ નથી રાખતા. અને પોતાના રાજ્યની મદદનો ઉપયોગ કરીને અમે યુદ્ધની પછીના પહેલા ચાર વર્ષોમાં જ, યુદ્ધના પહેલાના બાર વર્ષો દરમિયાન અમે જે ચીજોની રચના કરી હતી, તે બધાને ફરીથી સ્થાપિત કરી લીધી. એટલું જ નહિ પરંતુ અમે એથી પણ વધારે આગળ વધીને અને અમારા જીવનનો માપદંડને યુદ્ધની પહેલાની અપેક્ષા તેથી પણ વધારે ઊંચો ઊઠાવી લીધો.”

—સોવિયટ જૂમિ, પાક્ષિક પત્રિકા, નં. ૧૫.
અગસ્ટ ૧૯૫૨. પૃષ્ઠ ૧૧

સિદ્ધાર્થ રાબનો “વિદેહ તરીકે પરિચય મળતો નથી.”

ક્ષત્રિય કુંડ પૃષ્ઠ ૫૦

‘વિદેહ’ શબ્દથી સિદ્ધાર્થનો પણ ઓધ થઇ શકે છે, જમ જનકનો થાય છે. કેમ કે ‘વિદેહનો’ અર્થ વિદેહવાસી એવો થાય છે.

ક્ષત્રિયકુંડના લેખકે હા. જોકાખીના જ કથનને લઇને એ ખતાવ્યું કે વૈશાલીમાં બૌદ્ધોનું વર્ચસ્વ (પ્રભાવ) ન હતું. એ માત્ર એમનો નિતાન્ત ભ્રમ છે. કારણ કે હા. જોકાખીના કથનમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. આગળ અમે હા. જોકાખીના કથનનું પણ તેમના પુસ્તકથી ઉદ્ધરણ આપીએ છીએ. જનું ક્ષત્રિય-કુંડના લેખકે અનુકરણ કર્યું છે તેઓ લખે છે કે :-

“But the Gains Cherished the memory of the maternal uncle and patron of their prophet, to whose influence we must attribute the fact, that Vaisali used to be a stronghold of jainism, while being booked upon by the Buddhists as a seminary of. heresies and dissent ”

—Gaina Saturas, Part I. Introduction P. XIII.

અર્થાત્—જૈન લોકોએ તેમના ભગવાનના મામા અને સંરક્ષક (ચેટક) ની સ્મૃતિ બનાવી રાખી હતી. કારણ કે આ તે (ચેટક) નો જ પ્રભાવ હતો કે વૈશાલી જૈનધર્મનું પ્રભાવશાલી કેન્દ્ર (Stronghold) બન્યું હતું. જ્યારે બૌદ્ધોની નજરમાં તે માત્ર એક ‘પાપંડીઓનો મઠ’ હતો.

ઉલટું વૈશાલીમાં બૌદ્ધોના પણ વર્ચસ્વનું નિમ્નલિખિત પ્રમાણ મળે છે.

‘ભગવાન્ બુદ્ધ વૈશાલીના લિચ્છવિયોની સરખામણી
ત્રાયસ્ત્રિંશ લોકના દેવો સાથે કરી હતી.

—‘સંયુત નિકાય’ ભાગ-૧, ભૂમિકા, પૃષ્ઠ ૩

The Bhuddha once compared them to the
gods of Tavatimsa.

—Dictionary of Pali Proper Names
Vol; 11-299

અવલોકન કરો મિશ્ત્રુઓ ! લિચ્છવિયોંકી પરિષદ્કો ।
અવલોકન કરો મિશ્ત્રુઓ ! લિચ્છવિયોંકી પરિષદ્કો ।
મિશ્ત્રુઓ ! લિચ્છવિ-પરિષદ્કો ત્રાયસ્ત્રિંશ (દેવ)-પરિષદ્
સમક્ષો (ઉપસંહરથ)”

૧-બુદ્ધચર્યા—ઈ. સન્ ૧૯૫૨ પૃષ્ઠ ૪૯૪

૨-દોષનિકાય અનુવાદ ઈ. સન્ ૧૯૩૬ પૃષ્ઠ ૧૨૯

According to the buddhist books, the Licchavis
were devout followeres of the Buddha and held
him in the highest eteem.

—Dictionary of Pali Proper Names
Vol. II 780

અર્થાત્ બૌદ્ધ ગ્રન્થો પ્રમાણે લિચ્છવિયો બુદ્ધના ભક્ત
તેમજ અનુયાયીઓ હતા અને તેમનું ધણું જ સન્માન
કરતા હતા.

ક્ષત્રિયકુંડના લેખકે પૃષ્ઠ ૫૩ ઉપર વૈશાલીમાં બૌદ્ધધર્મનું

વચ્ચસ્વ ન હોવામાં એક હેતુ એ પણ આવ્યો છે કે—
 “ગૌતમ બુદ્ધે ગૈશાલીમાં એક જ ચોમાસું કર્યું હતું.”
 પરંતુ આ વાત સાચી નથી. બુદ્ધે ગૈશાલીમાં એક નહિ પણ
 બે ચોમાસા કર્યા હતા. એક પાંચમું અને બીજું ૪૬ મું,
 અને તેઓ ત્યાં ધણી વખત ગયા હતા. એથી કાંઈએ એ
 સમજવાની તો ભૂલ ન કરવી બેઠાએ કે ત્યાં જૈનધર્મનો કાંઈ
 પ્રભાવ જ ન હતો. તેમનો તો ધણો પ્રભાવ હતો જ પરંતુ
 સાથે બૌદ્ધોનો પણ હતો.

ત્રીજી વાત ‘ક્ષત્રિય-કુંડ’ના પૃષ્ઠ ૫૩-૫૪ પર લેખક
 એ લખી છે કે—બુદ્ધે ગૈશાલીને ‘પાખંડીઓનો એક મઠ’ કહીને
 વર્ણવી છે. આના ઉત્તરમાં અમારે એજ કહેવું છે કે આ વાત
 પણ—જે સ્વયં બુદ્ધના મુખથી બોલાવરાવી છે. અમને ઉચિત
 નથી લાગતી. કારણ કે જ બુદ્ધે સિમ્ધવિયોને ‘ત્રાયસ્ત્રિંશ-દેવો’
 ની ઉપમા આપી છે. તે જ મહાત્મા બુદ્ધે વળી પાછા ક્યારેક
 તેજ સિમ્ધવિયોના શહેરને પાખંડીઓનો મઠ કહે, એ વાત તો
 અમારી બુદ્ધિમાં નથી આવતી. પોતાની બુદ્ધિથી જરા પણ વિચાર
 કર્યા વિના બીજાનું આંધળું અનુકરણ કરવાથી પ્રાયઃ આવી ભૂલો
 થઈ જાય છે. એમાં જરા પણ આશ્ચર્ય નથી.

નાયસંઢવળો ઉજ્જાણે કલ્પસૂત્ર પત્ર ૩૯-૧ સૂત્ર ૧૧૫

અહીં આ ઉધાનનું ‘જ્ઞાતખંડવન’ નામ પડવાનું કારણ
 એ છે કે ‘ખંડ’ કહે છે સમૂહને. અને આ ‘વન’ જ્ઞાત શ્રેષ્ઠાનું

હોવાથી એને લોકોએ 'જ્ઞાતખંડ વન' એવું નામ આપ્યું છે. એક જ પ્રકારના વૃક્ષો જેમાં હોય તે 'વન' કહેવાય છે.

આગળ પૃષ્ઠ ૬૨ માં લખે છે કે-લગવાનૂ મધ્યમ પાવામાં નિર્વાણ પામ્યા છે. ત્યાંથી ગૈશાલી લગભગ ૮ યોજન (૬૫ માઈલ) અને લછવાડ પાસેનું ક્ષત્રિયકુંડ લગભગ ૪ યોજન (૩૬ માઈલ) થાય છે.'

પાવાપુરી ક્યાં હતી ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અમે પ્રસિદ્ધ પુરાતત્વાન્વેષક શ્રી કનિંધમના શબ્દોમાં નીચે આપીએ છીએ.

" The distance between Kasia and Vaisali, by the route which I marched, is just 140 miles; but this was along the new straight lines which have been laid out by the British authorities. By the old winding native tracks the distance would have been much greater, or Certain not less than (160 miles)"

Ancient Geography of India. P. 494

બુદ્ધના અંતિમ વિહારમાં પાવા પછી કુશીનારા આવે છે, જેમકે- 'વૈશાલીસે કુશીનગરકે લિયે પ્રસ્થાન કિયા । —ઉર્હે વૈશાલીસે ક્રમશઃ મખ્ઠગ્રામ, જમ્બૂગ્રામ, દસ્તિગ્રામ, આમ્રગામ, મોગનગર, પાવા ઔર કુશીનગર મિલે થે ।—

—કુશીનગરકા ઇતિહાસ પૃષ્ઠ-૧૭

ડૉ. કનિંધમ અને રાહુલ સાંકૃત્યાયન પહેલા કુશીનારા માને છે અને પછી પાવા. આથી પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે કે પહેલા પાવા કે પહેલા કુશીનારા ?

આ પરસ્પર વિરોધ એટલા માટે ઉત્પન્ન થયો કે

કનિંધમે વર્તમાન પડરૌનાને પાવા માન્યું છે, જે કુશીનગરની ઉત્તર-પૂર્વમાં છે, રાહુલ સાંકૃત્યાયને પણ આનું જ અનુસરણ કર્યું છે. જ્યારે દરઅસલ પાવા હોવું જોઈએ દક્ષિણ-પૂર્વમાં તો જ બુદ્ધના વિહારની સાથે એની સંગતિ બેસી શકે છે. આના સમાધાનમાં કાલ્પાઈલે અને બૌદ્ધ ભિક્ષુ ધર્મરક્ષિત જે સ્થાન બતાવે છે તે જ વાસ્તવિક પાવા છે. જે કસિયા (કુશીનારા) થી પૂર્વ-દક્ષિણમાં લગભગ નવ માઈલ દૂર છે. જોને અત્યારે સઠિયાંવડીહ કહે છે. સઠિયાંવડીહથી ક્ષાન્નિલ-નગર ઉત્તર-પૂર્વમાં અડધો માઈલ દૂર છે.

ડૉ. કનિંધમે કુશીનારા અને ગૈશાલી વચ્ચે નીચે પ્રમાણે અંતર માન્યું છે, સીધે રસ્તે ૧૪૦ માઈલ અને ચક્રાવાના રસ્તે ૧૬૦ માઈલ કુશીનારાથી પાવા ૮ માઈલ છે. તેથી નિષ્કર્ષ એવો એ છે કે ગૈશાલીથી પાવા સીધે રસ્તે ૧૩૧ માઈલ અને ચક્રાવાના રસ્તે ૧૫૧ માઈલ હતી.

દ્વીધનિકાય ભાષાંતરમાં જે માનચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે, તે પણ ઠીક નથી. એમાં પહેલા કુશીનારા બતાવ્યું છે અને પછી પાવા. વિહાર ક્રમ જોતાં આ સ્થિતિ પણ ખરાબ નથી. રાહુલ સાંકૃત્યાયને આ જે માનચિત્ર દોર્યું છે, તે પપઢરને પાવા માનીને દોરેલું છે, તેથી તે પણ ઠીક નથી.

ડૉ. વિમલચરણ લોએ જ્યોત્સાફી ઓફ અર્લી બુદ્ધિઝમમાં જે માનચિત્ર આપ્યું છે, તેમાં ગૈશાલી, પાવા અને કુશીનારા બતાવ્યું છે, તે ખરાબ ઠીક છે.

અને કુશીનારાયી પાવા (દક્ષિણ-પૂર્વમાં) વર્તમાન માઈલના હિસાબે ૮૧ માઈલ ઉપર હતી. (કુશીનગરનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૪). આ હિસાબથી વૈશાલીથી પાવા સીધે રસ્તે ૧૩૧ $\frac{૩}{૪}$ માઈલ અને ફેરવાળા રસ્તે ૧૫૧ ૩/૪ માઈલ હતી. આજ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૫ ઉપર પાવાનગરનું યથાર્થસ્થાન આ પ્રમાણે આપ્યું છે.

“સઠિયાંવડીહ જ જૂનું પાવાનગર છે. જે કે કુશીનગરથી ૧૦ માઈલ દૂર પૂર્વ-દક્ષિણમાં છે. સઠિયાંવથી અડધા માઈલ ઉત્તર-પૂર્વમાં ફાજિલ-નગર છે, જે સઠિયાંવનો જ એક ભાગ છે.”

—(કુશીનગરનો ઇતિહાસ પૃષ્ઠ. ૨૫)

આજ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૦ ઉપર પાવાનું અન્યત્ર હોવામાં નીચે પ્રમાણે આપત્તિ બતાવી છે. “આવી રીતે પાવા જૈનોનું મહાતીર્થ છે. પરંતુ જૈનો આને ભૂલી ગયા છે. તેઓ અત્યારે વિહાર-શરીફથી આગ્નેય (દક્ષિણ-પૂર્વ ખૂણામાં) સાત માઈલ દૂર પાવાની સ્થિતિ બતાવે છે. અમને ‘કલ્પસૂત્ર’ થી જણાય છે કે પાવામાં જ્યારે મહાવીર-સ્વામી નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે મહોએ તેઓના સમ્માનમાં દીવાલી મનાવી હતી. જે વિહાર-શરીફની પાસે ‘પાવા’ માનવામાં આવે તો મહત્તો દ્વારા દીવાળી માનાવાનો કાઈ મેળ જ ખાતો નથી. બૌદ્ધ ગ્રંથો પ્રમાણે પણ આ ઠીક નથી લાગતું.

—કુશીનગરનો ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૨૦.

પાવા જૈનો (નિગઠો-નિર્ગન્થો) નું કેન્દ્રસ્થાન રહ્યું છે.
એની પુષ્ટિ માટે જૂઓ-

Pava was also a centre of the Niganthas and, at the time mentioned above, Nigantha Nathputta had just died at Pava.....

—Dictionary of Pali proper Names Vol. II
Page 194.

આજ ગ્રંથના પહેલા ભાગના પૃષ્ઠ ૬૫૪માં વૈશાલી કુશીનારાથી ૧૯ યોજન (૧ યોજન લગભગ ૮૧ માર્ગદ્વિ બરાબર) અને પાવાપુરીથી ૧૮ યોજન આધે બતાવી છે. તેથી લાંબાડ પાસેનું ક્ષત્રિયકુંડ અસલી નથી, માત્ર સ્થાપના-તીર્થ છે. વર્તમાન પાવાપુરી તીર્થ પણ અસલી નથી. કારણ કે વર્તમાન પાવા મગધમાં છે. જ્યારે ઉપરની (પ્રમાણેથી પ્રસિદ્ધ) પાવાપુરી મલ્લદેશમાં છે. ભ. મહાવીરના નિર્વાણના વખતે તે સમયના ચેટક મહારાજના ૧૮ ગણ રાજાઓ (૯ મલ્લકી અને ૯ લિચ્છવી) ઉપરની પાવાપુરીમાં ભેગા થયા હતા. (જૂઓ કલ્પસૂત્ર, ૧૨૮) તેમાં લખ્યું છે કે— “ નવ મહર્ષિ નવ લેચ્છર્ષિ કાસીકોસલગા અઢ્ઢારસવિ ગણરાયાણો...”

મગધરાજ કુલિકનું વીર-નિર્વાણ કલ્યાણકમાં નહિ આવવું પણ એ વાતને પુષ્ટ કરે છે કે જે મગધની અંદર આવેલી વર્તમાનમાં માનેલી પાવાપુરી જ ભગવાનની નિર્વાણ-પુરી હોત તો મગધરાજ કુલિક સ્વયં નિર્વાણ-કલ્યાણક વખતે

હાજર થાત. અથવા પોતાના પ્રધાનોને પ્રતિનિધિ બનાવીને મોકલત. પરન્તુ એવું કોઈ પણ અંતમાં બેવામાં કે સંભળવામાં નથી આવ્યું. ઉલટું તે વખતે જ ૧૮ ગણરાજ્યો હાજર હતા અને જ્યોત્ષે ભૌતિક દિવાળી મનાવીને નિર્વાણકલ્યાણકને ઉત્સવ કર્યો હતો તે બધા મલ્લો અને વજ્ર દેશના સિચ્છ-વિઓ હતા.

આગળ લેખક લખે છે કે—“તેથીજ ભ. મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણના સમાચાર રાજ નંદિવર્ધનને જલદી સવારે જ મળી ગયા હતા.

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૬૧

તેથી આ સંબંધમાં અમારું કહેવું એ છે કે—અહીં પાસે અને દૂરનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી રહેતો. કારણ કે જ્યારે ભગવાન અમાવાસ્યાની રાત્રિએ પ્રાતઃકાળમાં ચાર ઘડી રાત બાકી રહી ત્યારે નિર્વાણ પામ્યા. ત્યારે એ સમજવાની જરૂર છે કે તેમની પાસે કેટલા રાજ્યો હાજર હતા. બીજું તો કંઈ નહિ પરન્તુ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે જ સ્થળે ભગવાને નિર્વાણ—પ્રાપ્ત કર્યું, તે સ્થળનો રાજા તો તેમનો જ ભક્ત હતો. અને એ પણ નિશ્ચિત છે કે રાજ્યોની પાસે બધા પ્રકારના સાધનો હોય છે. તેઓ ઘોડેસ્વારોથી પણ ટપાલ મોકલી શકે છે. અને તેમાં સમય પણ કેટલો લાગે ? મુહમ્મદ બિન તુગલકના વખતમાં (૧૪ સદીમાં) ટપાલ લઈ જનારા ઘોડાઓ ૧૫ માઈલ અને ચતુષ્પૈ ૭ માઈલ એક કલાકમાં ભાગતા હતા.

—જૂઓ પશુઓની ગતિના સંબંધમાં અમે નીચેનું પ્રમાણ આપીએ છીએ.

૧—‘ અમારા જનાવરો ’ પૃષ્ઠ ૨૪ પુસ્તકના લેખકના મત પ્રમાણે ઘોડો દર કલાકે ૪૦ માઈલ ચાલી શકે છે. ઘોડાની એક માઈલની રેસમાં ૧ મિનિટ અને ૪૨ સેકન્ડ લાગે છે. બાકી રેસના ઘોડાની ગતિ દર કલાકે ચાલીસ ગાઉ બતાવી છે.

૨— ‘ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર ’ (ગુજરાતી) પૃષ્ઠ ૧૯૯ થી એ જણાય છે કે રથયાશ્વ એક દિવસમાં ૬, ૯, ૧૨, યોજન સુધી અને પૃષ્ઠાશ્વ (ભાર ઉપાડનારા ઘોડાઓ) ૫, ૮, ૧૦ યોજન સુધી ચાલે છે. સન્દેશો લઈ જનાર કબૂતરોનું વર્ણન ‘અર્થ-શાસ્ત્ર’માં આવે છે અને આજ કાલ પણ કબૂતરો ૯૫ માઈલ સુધી પણ ઉડતા જોવામાં આવે છે.

—જૂઓ ‘ હિન્દુસ્તાન સાંતાહિક ’ ૬ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૫૫
૩— વિમલ પ્રબન્ધ, લાવણ્યસમય કૃત, (સંવત-૧૫૬૮)
પૃષ્ઠ ૨૨૭ માં લખ્યું છે કે—

સાથિં સાંઢિ પલાણી ચેય

ઘડિયા જોયણ જાઈ ચેય ॥ ૬૮ ॥

અર્થાત્—સાથે જ સાંઢણી ચાલી તેની ગતિ ૨૪ મિનિટમાં ૮ માઈલ હતી. એટલે કે એક કલાકમાં ૨૦ માઈલ.

Pattan has two forts, one of stone and of brick. It lies in long. 117 10', lat. 23° 30', It

produces fine oxen that will travel 50 kos in half a day.

A in-1- Akabari vol II, page 249.

અર્થાત્—પાટણ (ઉત્તર-ગુજરાત) માં એવા સુંદર બળદો થતા હતા કે તે અડધા દિવસમાં ૫૦ ગાઉ ચાલતા હતા, સમ્રાટા અકબરની પાસે પણ લગભગ ૨૦ હજાર સંદેશ-વાહક કબુતરો હતા.

૫ “ શત્રુની કે અરણ્યવાસી જાતિઓની ચળવળના સંબંધમાં (રાજાને) ખબર આપવાને અર્થે તેમણે રાજથી ચળાયેલા (કબુતરો ગૃહ-કપોતો) તે ચિઠ્ઠીઓ સહ (મુદ્રા-યુક્ત) કરીને ઉડાડી મૂકવા, અથવા તો ધમાડો તથા અગ્નિની પરંપરા અનુક્રમ પૂર્વક ગોઠવીને તે દ્વારા ખબર પહોંચતા કરવા.

—કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર (ગુજરાતી અનુવાદ) અનુવાદક જયસુખરાય જોશીપુરા એમ. એ. પ્રકરણ ૩૪મું પૃષ્ઠ. ૨૧૧

—કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમ્ (સંસ્કૃત) પૃષ્ઠ ૧૪૧

— “ “ (બંગલાનુવાદ) ખંડ ૧, પૃ ૧૭૭

કહેવાનો મતલબ એ છે કે—આજની માફક પૂર્વ સમયમાં પણ સંદેશ-વાહક પશુ-પક્ષિઓ દ્વારા દૂર દેશમાં પણ જલદી ખબર પહોંચાડી શકાતી હતી. તો પછી જલદી સમાચાર મળવાથી અમુક સ્થાન પાસે હોવું જોઈએ, એ યુક્તિ નિઃસાર છે.

“ આચાર્ય વિજયેન્દ્રસૂરિ મહારાજ દીધનિકાયમાં ખતા-
વેલ વૈશાલી, લંડગ્રામ, હસ્તિગ્રામ અને જંબૂગ્રામમાંના
હસ્તિગ્રામને અસ્થિકગ્રામ તરીકે માને છે, જે ચોકખો શબ્દ-
ભ્રમ જ છે.”

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૪૫.

લેખક ઉપર જેને ચોકખો શબ્દ ભ્રમ લખે છે, તેજ વાત
લેખકના ઉતાવળપણાને કારણે બુદ્ધિ વિભ્રમને જણાવે છે. જે
એમને બુદ્ધિ વિભ્રમ ન થયો હોત તો તેઓ આવું ન જ
લખત.

કારણકે—જમ મેં મારી ‘ વીર-વિહાર-મીમાંસા ’ નામક
પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૪ ઉપર લખ્યું છે તેમ—” યહી હથિગામ
સમ્ભવતઃ અસ્થિકગ્રામ હૈ । બૌદ્ધ ગ્રંથોં મેં વર્ણિત હથિગામ
ઔર જૈન સાહિત્ય મેં વર્ણિત અસ્થિક ગ્રામમેં થોડાસા ઉચ્ચારણ
ભેદ હૈ । પરન્તુ દોનોં સાહિત્યોંમેં હસે વિદેહદેશકે અન્તર્ગત
તથા વૈશાલી કે નિકટ હોના બતાયા હૈ ।

ઉપરોક્ત પુસ્તકના ત્રીજા પૃષ્ઠ ઉપર વળી લખ્યું છે કે—
“ સોમવંશી ભવગુપ્ત પ્રથમકે તામ્રપત્રમેં જો હસ્તિપદ નામક
સ્થાન આયા હૈ વહ મી સંભવતઃ હથિગ્રામ હૈ । ”

આજ વાતની પુષ્ટિમાં શ્રીદિનેશચન્દ્ર સરકાર અને પી.
સી. રથ ‘ ઈન્ડિયન હિસ્ટોરીકલ ક્વાર્ટરલીના ભાગ ૨૦,
અંક ૩ પૃષ્ઠ ૨૪૧ ઉપર લખે છે કે—

Hastipada is mentioned in a number of records as the original home of some Brahmana families. Its identification is uncertain; but it reminds one of the Celebrated Hastigram near Vaisali (modern Research in the Muzaffarpur district, North Bihar)

આ હસ્તિપદ અથવા હસ્તિગ્રામનું અસ્તિત્વ ઈ. સન્ ૧૧મી શતાબ્દિ સુધી હતું. કારણ કે શૈલેન્દ્ર વંશીય રાજા બાલપુત્રદેવના કહેવાથી દેવપાલ રાજાએ નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલયને જ પાંચ ગામો ભેટ આપ્યા હતા. તેમાં હસ્તિ (હસ્તિગ્રામ) પણ એક હતું; દેવપાલનો રાજ્યકાળ ઈ. સન્ ૮૧૦-૮૫૦ છે. અને પોતાના રાજ્યકાળ દરમિયાન જ તેમણે પાંચ ગામો ભેટ આપ્યા હતા. અને તે પાંચ ગામોમાંથી નાતિકા અને હસ્તિ (હસ્તિગ્રામ)નો તામ્રપત્રમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે.

જઓ-હિરદ્વી ઓફ બેંગાલ વોલ્યુમ-૧ સંપા. આર. સી. મજૂમદાર પૃષ્ઠ ૧૨૧, ૧૭૬.

સાક્ષર શ્રીયુત વિશ્વનાથ પ્રસાદ મિશ્ર, બ્રહ્મનાથ કાશીથી પોતાના એક પત્ર તા. ૨૫-૮-૪૬માં લખે છે કે-

“ બૌદ્ધ ગ્રંથોનું ‘ હત્થિગ્રામ ’ અને જૈનવાક્યમયનું ‘ અસ્થિગ્રામ ’ એક જ છે. વાસ્તવમાં ઉચ્ચારણ ફરકને લીધે જ ‘ અસ્થિક’નું ‘હત્થિ’ થઈ ગયું છે. ભાષા વિજ્ઞાનના આધારે આ પૂર્ણતયા પ્રમાણિત છે. સંસ્કૃત ‘ અસ્થિ ’ શબ્દનું પહેલાં

‘અટ્ટી’ થાય છે અને પછી હડી બની જાય છે. શરૂઆતમાં આવેલા ‘અ’ને ઠેકાણે ‘હ’ બોલાતો ધણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. ‘ઓષ્ઠ’નું ‘હોઠ’ થઈ જાય છે. ‘અમીર’નું ‘હમીર’ થઈ જાય છે.”

આથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે હસ્તિગ્રામ અને અસ્થિગ્રામ જુદા જુદા નથી પરંતુ એક જ ગામના નામ છે.

“હસ્તિગ્રામ બિહાર પ્રાન્તકે હથુવાસે ૮ મીલ પશ્ચિમ શિવપુરકોઠીકે પાસ થા । આજકલ ઉસકે નષ્ટાવશેષકો હાથીચાલ કહા જાતા હૈ । બુદ્ધ કાલ મેં યહ હસ્તિગ્રામ વજી-દેશમેં પડતા થા ।

કુશીનગરકા ઇતિહાસ પૃષ્ઠ-૧૭

હાથીઆલ એ વજ્જ દેશમાં નથી કારણ કે વજ્જ દેશ પશ્ચિમમાં ગંડકી નદી સુધી જ છે. જ્યારે આ હાથીઆલ તો પશ્ચિમ દિશામાં ગંડકી નદીથી ચાલીસ માઈલ દૂર છે. એટલે ઉપરના બન્ને લેખકોનું લખવું ઠીક નથી. બીજી વાત હાથી-આલ તો કાશલ-દેશમાં હતું અને હસ્તિગ્રામ વજ્જ દેશમાં હતું એટલે એ બન્ને—હાથીઆલ અને હસ્તિગ્રામની શી તુલના ?

“લછવાડથી અગ્નિખૂણે ૨ માઈલ પર બહરંગા અને ૨૧ માઈલ પર (બસબુટ્ટી) ગામો છે.”

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૯

“ કદાચ કલ્પના કરીએ તો પણ કુંડગ્રામને સ્થાને વાસુકુંડ બન્યું છે, એમ માનવા કરતાં વૈશ્યગ્રામને સ્થાને વાસુકુંડ બન્યું છે, એમ માનવું વધુ તર્ક-સંગત છે. ”

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૩૫

“ ક્ષત્રિયકુંડ અને વાસુકુંડ એ બન્નેમાં ‘ કુંડ ’ શબ્દનું સામ્ય છે, પરન્તુ ઇતિહાસ સિદ્ધ અને પ્રસિદ્ધ એવા કુંડપુર કે ક્ષત્રિયકુંડને સ્થાને વાસુકુંડ એવું નામ પડે એ કાચડો અણુ ઉકેલ બની જાય છે. વાસુકુંડ તે ક્ષત્રિયકુંડ નહિ પણ વૈશ્યગ્રામ હોય એ વસ્તુ વધુ તર્ક સંગત છે. ”

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૪૫

“ લચ્છવાડથી અગ્નિખણામાં બસબુટ્ટી ગામ છે, તેને વૈશાલીના બનિયા ગામ સાથે સરખાવી શકાય. સંભવ છે કે તે એક સમયે વૈશ્યપટ્ટન હશે. ”

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૪૭

અહીંઆ લેખક ખરેખર ભીત ભૂલ્યા છે. લેખકે લચ્છવાડને વૈશાલી કલ્પીને આ બધા કલ્પનાઓના ઘોડા દોડાવ્યા છે, પરન્તુ લચ્છવાડ લિચ્છવિઓની રાજધાની ન હતી એનો પ્રતિવાદ તો અમે પહેલાજ કરી આવ્યા છીએ. કે લિચ્છવિઓની રાજધાની વૈશાલી હતી. વશાલી (વર્તમાન બસાઢ) થી લચ્છુઆડ લગભગ ૯૧ માઇલ દૂર છે. અને બસાઢ (વૈસાલી) થી ગંગા લગભગ ૨૫ માઇલ દૂર છે. બીજી વાત ગંડકી નદી

હિમાલયના ધવલગિરિ નામના શિખરની ખીણમાં રહેલા દામોદર કુંડમાંથી નિકળે છે, જેને સપ્ત ગંડકી પણ કહે છે. ગંડકી નદીના પ્રાચીન નામો નારાયણી, શાલિગ્રામ અને સદા-નીરા છે, અને એની લંબાઈ ૧૯૨ માઈલ છે. એથી લગ્ન-આડની પાસે આપની માનેશી ગંડકી નદી નથી પરંતુ બહુ આર નામની નદી છે જેની લંબાઈ આઠ—નવ માઈલ છે.

ત્રીજી વાત બસપુટ્ટી ગામને તેઓ વૈશાલી પાસેના બનિયા-ગામ સાથે સરખાવે છે પરંતુ બનિયા ગામ તો ગંડકી નદીની પશ્ચિમમાં હતું, જે બદલાઈ જવાથી એની પૂર્વમાં આવી ગયું છે આ પ્રવાહો કેવી રીતે બદલાઈ જાય છે, એનું વિવેચન અમે પહેલા કરી ચુક્યા છીએ. પછી લગ્નઆડની પાસે આ બનિયા ગ્રામ કેવી રીતે આવી શકે ? ચોથી વાત અમે એમ નથી કહેતા કે ક્ષત્રિયકુંડમાંથી વાસુકુંડ નિકળ્યું છે. પરંતુ ક્ષત્રિયકુંડને સ્થાને વાસુકુંડ નામ પ્રચલિત થઈ ગયું છે નામોમાં કેવી રીતે રૂપાન્તર થઈ જાય છે. તે માટે મેં મારી જ જન્મ-ભૂમિનું ગામ જે પહેલાં હેમનગરના નામથી ઓળખાતું હતું ‘સનખતરા’ નામમાં કેવી રીતે પરિવર્તન થઈ ગયું એનું દષ્ટાન્ત પહેલાં લખી આવ્યા છીએ. એટલેલેખડે લગ્નઆડને વૈશાલી, બહુઆર નામની નદીને ગંડકી, વૈશ્યગ્રામને વાસુકુંડ, ક્ષત્રિયકુંડને વૈશ્યગ્રામને અને બસપુટ્ટીને બનિયાગ્રામ માનીને એક એવી જાળ ઉભી કરી કે તેઓ સ્વયં ફસાઈ ગયા અને ગોરખ

ધંધામાં પડી ગયા છે. આ રીતે જો લેખકનું ચાલત તો તેઓ આખા વિદેહ દેશને લચ્છુઆડમાં લાવીને મૂકી દેત અને ઐતિહાસિકોમાં પોતાનું નામ ‘અમર’ બનાવી દેત.

વળી લેખક આગળ લખે છે—

“તેની અને કોલવાની વચ્ચે કર્મારગામ, નદીનો જળ-માર્ગ અને સ્થળમાર્ગ હોવા જોઈએ તે નથી, માત્ર સ્થળ-માર્ગ છે.”

—ક્ષત્રિયકુંડ ૫૪ ૬૩

“તत्र च पथद्वयम्—एको जलेन, अपरः स्थल्यां तत्र भगवान् स्थल्यां गतवान्, गच्छंश्च दिवसे मुहूर्तशेषे कर्मार-ग्राममनु प्राप्तः हारिभद्रीय टीका —पृष्ठ १८८

—ક્ષત્રિયકુંડ, ૫૪ ૮૬.

ગામનું સાયું નામ કોલવા નહીં પરંતુ કોલુઆ છે.

બીજી વાત એ છે કે—અઢીહજાર વર્ષ પહેલાની વાતની સાથે આજની વાતને બંધ બેસતી કરવી એટો સાવ નિરર્થક છે. નદીના બેહેણે કેવી રીતે બદલતા રહે છે, એનું પ્રતિપાદન અમે પહેલા જ કરી ચુક્યા છીએ. બનારસથી રામનગર જવા મોટે જમ બે માર્ગો છે. એક પાણી રસ્તે નાવ દ્વારા અને બીજો પુલ ઉપર થઈને તેવીજ રીતે કાટા અને કનાડી ગામ વચ્ચે પણ જળમાર્ગ અને પુલમાર્ગ એમ બે રસ્તાઓ છે.

તેવીજ રીતે કલકત્તા અને હાવડાની વચ્ચે પણ જલમાર્ગ અને પુલમાર્ગ છે. એમ તે વખતે પણ કર્મારગ્રામ જવા માટે બે માર્ગો હતા એક જલ માર્ગ અને બીજો પુલદ્વારા સ્થળમાર્ગ. એટલે બુદ્ધિથી વિચાર કરીએ તો આજ અર્થ વધારે ઉચિત લાગે છે. જમ આજ પુલો બંધાય છે તેમ તે વખતે પણ પુલો બંધાતા હતા. જોવા પાઠ મળ્યો તેવોજ અર્થ કરવો તે ઉચિત નથી. પરન્તુ પ્રકરણને અનુકૂળ સંગત પાઠનો અર્થ કરવો એમાં જ બુદ્ધિમત્તા રહેલી છે. એટલે અમે અહીં એનો બંધ બેસતો પાઠ અને તેનો અર્થ આપીએ છીએ જ સુસંગત છે.

“ કર્મારગ્રામમાનયેતિ વાક્યશેષઃ । તત્ર ચ પથદ્વયમ્
 એકો જલેનાપરઃ પાલ્યા । તત્ર ચ ભગવાન્ પાલ્યા ગતવાન્,
 ગચ્છન્શ્ચ દિવસે મુહૂર્તશેષે કર્મારગ્રામમનુ પ્રાપ્તઃ તત્ર ચ પ્રતિ-
 માર્યા સ્થિતઃ । ”

—મલયગિરીય આવશ્યક ટીકા ભાગ ૧, પત્ર ૨૬૭।૧।

અર્થાત્—‘ કર્મારગ્રામ જવા માટે આટલું વાક્ય જોડવું ત્યાં જવા માટે બે માર્ગ છે. એક પાણીથી અને બીજો પુલ ઉપર થઈને. આમાંથી ભગવાન્ પુલ ઉપર થઈ ને ગયા. જતાં જતાં જ્યારે મુહૂર્ત જટલો દિવસ બાકી રહ્યો ત્યારે કર્માર ગામમાં પહોંચ્યા અને ત્યાં નિશ્ચલ બની ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ ગયા.

ઠટલીક પ્રતિઓમાં પાલ્યા ને ઠેકાણે સ્થલ્યાં એવો પાઠ

મળે છે, પરન્તુ પાલ્યા પાઠ ઠીક લાગે છે. અમારી પાસે જ હસ્તલિખિત 'હરિભદ્રીય આવશ્યક વૃત્તિ'ની પ્રતિ છે, તેમાં 'પાલી' લખ્યું છે, એવી જ રીતે અમારી 'આવશ્યક નિર્યુક્તિ અવચ્છેદિ'ની હસ્તલિખિત પ્રતિના ૨૩મા પત્રમાં પણ 'પાલી' જ લખ્યું છે.

હરિભદ્રસૂરિની છપાયેલી ટીકામાં સ્થલ્યાં પાઠ છે, પરન્તુ અમારી પાસે હરિભદ્રીય આવશ્યક વૃત્તિની પ્રતિ છે તેમાં પાલી લખ્યું છે. એવી જ રીતે અમારી આવશ્યક નિર્યુક્તિ અવચ્છેદિની હસ્તલિખિત પ્રતિના ૨૩મા પત્રમાં પણ પાલી જ લખ્યું છે.

શબ્દકોષો પ્રમાણે હવે અમે 'પાલી'નો અર્થ આપીએ છીએ:—

૧—પાલ્યા—સેતૌ—'અભિધાનચિન્તામણિ' ભાગ ૧,
પૃષ્ઠ ૩૮૫

૨—પાલી—સેતૌ—શબ્દાર્થચિન્તામણી ભાગ ૩, પૃષ્ઠ
૧૪૨

૩. પાલિ—Bridge-Sanskrit-English Dictionary by
Monier-Williams page 633,
Sanskrit Eng. Dict, by APTE
Page 615

૪. પાલી—Bridge pali-End Dictionary, page 78.

૫—પાલી-બાંધ, પુલ 'વૃહત્ હિન્દી કોશ' પૃષ્ઠ ૭૮૮

૬—પાલી-નદી વગેરેની પાલ 'શબ્દરત્નમહોદધિ'

ભાગ-૨ પૃષ્ઠ ૧૩૫૭

“આગળ લેખક લખે છે કે “જૂઓ શ્રીમતી સ્ટીવ-
ન્સનનું 'હીસ્ટ્રી ઓફ જૈનિઝમ' પૃષ્ઠ ૨૧-૨૨”

-ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૭૪.

ઉપર જે પ્રસ્તુત નામ આપવામાં આવ્યું છે, તે ઠીક
નથી. તે આ પ્રમાણે જોઈએ.—‘હાર્ટ ઓફ જૈનિઝમ’

ગામોના નામો સંબંધમાં પણ લેખકે ઘણા ગોટાળો કર્યા
છે. તેની શુદ્ધશુદ્ધિ અમે નીચે આપીએ છીએ.

અશુદ્ધ નામ

શુદ્ધ નામ

કાવકોલા-(ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ-૭) કૌઆકોલ-

જૂઓ-માનચિત્ર ૭૨ એય-૧૩ (ગયા. જિલાદર્પણ પૃષ્ઠ. ૪૫)

કમારઆમ-(ક્ષત્રિયકુંડ પૃ. ૮) કુમારઆમ—

—જૂઓ માનચિત્ર ૭૨-એય-૧

કૌવા કુલામ-(ક્ષત્રિયકુંડ પૃ. ૮ કૌઆકોલ-

જૂઓ માનચિત્ર ૭૨-એય-૧

કોનાગ-(ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ. ૯) કોલ્હના-

બહરંગા-(ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ-૯) બહરામા-

—ક્ષત્રિયકુંડ પાસે

ખીજી બસબુટ્ટી ગામ તમારી માનેલી ગંડકી નદીથી પૂર્વ દિશામાં પડે છે. જ્યારે વાણિયાગ્રામ મૂળ ગંડકી નદીની પશ્ચિમ-દિશામાં છે, એટલે એ રીતે પણ બસબુટ્ટી અને વાણિયાગ્રામની કોઈ સામ્યતા નથી.

ક્ષત્રિયકુંડના નકશામાં લેખકે જે ભૂત કરી છે તે આ છે— તેમાં દેવસ્થાન પર્વતના શિખરની ઊંચાઈ સમુદ્રતલથી જે ૧૨૬૬ ફૂટ લખી છે, તેને બદલે ૧૨૬૮ ફૂટ જોઈએ. અને શિખરનું નામ પણ ઈરખાર નહીં પરંતુ ચેરચાર જોઈએ.

—જૂઓ માનચિત્ર ૭૨—એલ. એ.

શાસ્ત્રોના આધારે આપણે વિચાર કરીએ તો—કલ્પસૂત્રનાં સૂત્ર ૬૬માં એકવાર. ૧૦૦માં બે વાર. ૧૦૧માં એકવાર અને ૧૧૫માં એકવાર એમ પાંચ સ્થળોએ કુંડપુરનો ઉલ્લેખ આવે છે. એવી જ રીતે આવશ્યક ચૂર્ણિ— જિનદાસ ગણિ મહત્તરે બનાવેલી છે તેમાં પણ અનેક સ્થળોએ કુંડગામનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. તે માટે નીચેના પાઠ ખાસ ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે—
જેષ્ઠા કુંડગામે વદ્ધમાણસામિણો જેઠુસ્સ નંદિવદ્ધણસ્સ દિણ્ણા પૂ આવશ્યક ચૂર્ણિ ઉત્તરાર્ધ પૃષ્ઠ ૧૬૪ । અર્થાત્ ચેટક રાજની જયેષ્ઠા પુત્રીને કુંડગ્રામ રહેલા શ્રીવર્ધમાન સ્વામીના મોટા-ભાઈ નંદિવર્ધનને આપી. આ કુંડપુરનો નામાન્તર ‘ક્ષત્રિયકુંડ’ હતો. અને કુંડપુર વિદેહ દેશમાં આવ્યું હતું એમ દિગમ્બરોએ પણ સ્પષ્ટ લખ્યું છે, અને આપણે ત્યાં તો છે જ.

જ્યો એમ કહે છે કે 'ભગવાન્ મહાવીર પછી દ્વિગમ્ય-
રીય ચારિત્ર-અન્થોનો પ્રારંભકાલ દોઢેક હજાર વર્ષ પછી શરૂ
થાય છે તેમને ખરી રીતે દ્વિગમ્યરીય ચારિત્ર અન્થોના સમયનું
જ્ઞાન જ નથી એમ કહી શકાય. દાખલા તરીકે દ્વિગમ્યરીય
આચાર્ય પૂજ્યપાદે વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દિમાં 'દશ-ભક્તિ'
નામનો અન્થ બનાવ્યો છે. જેમાં 'કુંડપુર' શબ્દનો ઉલ્લેખ
આવે છે. એવી જ રીતે આચાર્ય જિનસેન અને આચાર્ય
ગુણભદ્રે કે જ્યો વિક્રમની આઠમી શતાબ્દિમાં થયા છે, અને
જ્યોએ કમશઃ હરિવંશપુરાણ અને ઉત્તરપુરાણ નામના
અન્થો બનાવ્યા છે એમાં 'કુંડપુર'નો ઉલ્લેખ કરેલ છે. પછી
તમે કયા આધારે દ્વિગમ્યરીય ચારિત્ર અન્થોનો પ્રારંભકાલ
દોઢેક હજાર વર્ષ પછી માનો છો ? ઉપરોક્ત દ્વિગમ્યર-ચારિત્ર
અન્થો નથી શું ? અથવા આ ઉતાવળીયું અનુમાન તમારી
રાલસવૃત્તિ પ્રકટ નથી કરતી શું ?

ખીજી વાત નેમિચંદ્રસૂરિ જ્યોએ પ્રાકૃતમાં 'મહાવીર
ચરિયં' રચ્યું છે, તેજો શ્વેતામ્બર છે. અને આપે પણ આપના
બનાવેલા 'જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ' પૃષ્ઠ ૪૦૧ ઉપર તેમનો
ઉલ્લેખ કર્યો છે. પછી અહિં આપે એમને દ્વિગમ્યર ક્યાંથી
બનાવી દીધા ? કટલીયે અસંગતિજ્યો આપના લખાણમાં
સ્થળે સ્થળે જોવાય છે, જે વિચારણીય છે.

માહણકુંડામને ઠાઈ ઠેકાણે પ્રાજ્ઞાણામ તરીકે લખ્યું

નથી. જ્યાં જ્યાં શાસ્ત્રોમાં એનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે ત્યાં માહ-
ણકુંડગ્રામ તરીકે જ આવેલો છે. અને પં. સૌભાગ્યવિજયજી
પણ પોતાની તીર્થમાળામાં ‘માહણકુંડગ્રામ’ જ લખે છે. અને
સાથે લખે છે કે હાલમાં તે ગામ નથી જ. વર્તમાનમાં તમે જ
‘માહણા’ને માહણકુંડગ્રામ કહો છો અને તેને બ્રાહ્મણ ગ્રામનો
આશ્રય લઈને ક્ષત્રિયકુંડની સાથે ભેગવી ઘો છો તે ક્યાં સુધી
હયિત છે ? અને તમારા માનેલા માહણા તમારા માનેલા
ક્ષત્રિયકુંડથી કઈ દિશામાં છે ? તેનો જરા અભ્યાસ કરી લેશો.

અન્તમાં—મારા આ કાર્યમાં એક યા બીજી રીતે જ
જે મહાનુભાવોએ મદદ કરી છે, તેમને ધન્યવાદ આપવો પણ
નહીં ભૂલી શકું. સૌથી પ્રથમ મહામહિમ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદજીનો
આભારી છું કે જેઓએ હિન્દી આવૃત્તિમાં અમુલ્ય અભિપ્રાય
આપી પુસ્તકનો ગૌરવ વધાર્યો છે. પ્રેસકોપી કરવામાં
અને મુદ્ર સુધારવામાં પંડિત શ્રીયુત અમૃતલાલ તારાચંદ
દોસી, જરૂરી પુસ્તકો મેળવવામાં અને બાંકીના બધા કાર્યોમાં
નિરંતર સહાયતા કરનાર શ્રીયુત કાશીનાથ સરાક, પુસ્તક
છપાવવામાં આર્થિક સહાય કરનાર વેરાવળ નિવાસી ઉદારદિલ
શ્રેષ્ઠિવર્ય શ્રીયુત હરિદાસ સૌભાગ્યચંદ તથા તે તે મહાનુભાવો
અને સંસ્થાઓને જેઓએ પુસ્તક લખવામાં તેમજ પુસ્તકો વડે
સહાયતા કરી છે તેમને અંતઃકરણથી આશીર્વાદ આપું છું
તેમજ શ્રીયુત ડૉ. વાસુદેવ શરણ એમ. એ. પી. એચ. ડી.ને

પણ નહીં ભૂલી શકું કે જમણે હિન્દી 'વૈશાલી' પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખી આપી પુસ્તકની શોભામાં વધારો કર્યો હતો.

એ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે કે આ પુસ્તક હિન્દી 'વૈશાલી'ના પરિવર્દિત બીજા સંસ્કરણની આવૃત્તિ છે.

પ્રાન્તે હું વાચકોને એ અનુરોધ કરીશ કે તેઓ પુસ્તક વાંચતા જ કંઈ ત્રુટિ જોવે, તે મને લખી મોકલે, જથી હું તેને બીજી આવૃત્તિમાં સુધારી શકું. હું જ કંઈ લખું છું, તે બધું ત્રુટિ રહિત જ છે, એમ હું નથી માનતો. એટલે મારા લખવામાં જ કંઈ સ્પલનાઓ જોવામાં આવે તે તરફ મારું ધ્યાન દોરે. હું તેઓની સૂચનાઓ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપીશ. કારણ કે હું પણ છત્રસ્થ છું. શાસનની સેવા કરવી મારો ધર્મ છે. એ ભાવનાથી જ મેં આ પુસ્તક લખ્યું છે.

: સ્થળ :

શેઠ ભોગીલાલ લહેરયંદ
ટાપહીલ બંગ્લો, મર્જબાન રોડ
અંધેરી મુંબઈ નં. ૪૧
સંવત્ ૨૦૧૪ ફાગણ શુદ્ધ પૂર્ણિમા
ધર્મ સંવત્ ૩૬

વિજયેન્દ્રસૂરિ



ખે બોલ

ઇતિહાસ તત્ત્વ મહોદધિ જ્ઞેનાચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ આજે લગભગ ૬૦ વર્ષથી જૈન-શાસન અને જૈન-સાહિત્યની મહાન સેવા કરતા આવ્યા છે. સમાજ તેમની આ મહાન સેવાઓથી સુપરિચિત નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે. તેનું એક કારણ એ પણ છે કે તેમની એ સેવાઓને તેઓશ્રીએ પોતાના ગુરુદેવના નામે ચડાવી છે. પોતાના મહાન અંકિતવને તેમણે ગુરુની સેવામાં જ સમાવી દીધું હતું. જગત્ પૂજ્ય શાસ્ત્રવિશારદ મહાત્મા વિજય ધર્મ સૂરિજીએ તે વખતે જૈન સમાજના સર્વ ક્ષેત્રોમાં જે અપૂર્વ ક્રાંતિ લાવ્યા હતા, અને પાશ્ચાત્યના પ્રકાંડ વિદ્વાનોને જૈનધર્મ પ્રતિ આકર્ષિત અને અનુરાગી બનાવ્યા હતા તેમાં ખાસ પીઠબળ તેમના આ પ્રધાન-શિષ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિજી મહારાજનું જ હતું. અને પોતાની બધી શક્તિઓને ગુરુની સેવામાં સમર્પણ કરીને શિષ્ય તરીકેનું એક ઉજ્જવલ ઉદાહરણ તેમણે જગત્ સમક્ષ મૂક્યું છે.

અન્તમાં ગુરુદેવની કૃપાથી વર્તમાનમાં પણ શાસનની સેવામાં નિરંતર લાગી રહ્યા છે. આચાર્યશ્રીજી લગભગ પચાસ વર્ષોથી સંસ્થાઓનું પણ કાર્ય કરતા આવ્યા છે. અન્તમાં વિશેષ લાભનો અભાવ જોઈ ઉદાસીન થઇને માત્ર સાહિત્યિક કાર્યમાં જ તેમણે હમણા પોતાનું બધું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કર્યું છે. એ દૃષ્ટિથી તેમનું આ પહેલું કાર્ય થશે. પ્રારંભમાં એમના હૃદયમાં એ મહાન ઇચ્છા હતી કે શિવપુરીની સંસ્થા જગત્માં પોતાની યોગ્યતાના કારણે પ્રથમ નંબરની સંસ્થા અને પરન્તુ સહાયકોની સમજવાની અશક્તિ, પ્રમુખોની અવ્યવસ્થા અને અદ્યત્નતાને લીધે આચાર્યશ્રીજીએ પોતાની ભાવનાને ખીજ તરફ વાળીને લગાવી દીધી. ખરી રીતે જોવામાં આવે તો આચાર્યશ્રીજીએ સંસ્થાને આગળ લઈ જવા માટે કાષ્ઠ

વાત આકી ન રાખી પોતાના સાહિત્યિક કર્મને ધક્કો લગાડીને પણ તેમણે સંસ્થાની ઉન્નતિ માટે શક્ય બધા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ અંતમાં ઇચ્છિત પરિણામ નહીં આવવાથી આ માર્ગ લીધો.

જેઓ ઇતિહાસના પ્રારંભિક વિદ્યાર્થીઓ પણ ન હતા તેમને પણ ઉદારતા પૂર્વક જગત્ની સમક્ષ ઐતિહાસિક વિદ્વાન તરીકે ગણાવ્યા છે. એ આચાર્યશ્રીજીની જ કૃપાનું ફલ હતું કે (૧) સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ ઐતિહાસિક સંગ્રહમાળા ભાગ. ૧ (૩) ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ ભાગ-૪, અને (૪) જૈન શિલાલેખ સંગ્રહ ભાગ-૧ તથા ખીજા ઐતિહાસિક લેખો લખવામાં લેખકો સમર્થ થયા હતા. એથી જ આપ અનુમાન કરી શકો છો કે આચાર્યશ્રીજીનો શાસનની પ્રતિ કેટલો અનુરાગ છે; પરંતુ એમનાથી જ ઇતિહાસનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને એમના જ પ્રત્યે કૃતદ્વનતા બતાવવામાં તેઓએ કંઈ પણ કસર નથી રાખી. આચાર્યશ્રીજીએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કયારેય પણ પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્યનો ભેદ નથી રાખ્યો જેઓ તેમની પાસે આવ્યા તેમને ઉદાર હૃદયે સહાયતા કરી છે. ‘ડૉ. હર્ટલ, ડૉ. જેકોબી, ડૉ. એફ ડમલ્યુ થોમસ, ડૉ. ટૅસીટોરી, ડૉ. સ્ટીનકોનો, ડૉ. એ ગેરીનો, ડૉ. ખેલોની પ્રીલોબી, ડૉ. નોર્મન બ્રાઉન, ડૉ. સી. એચ. કૌઝે પી. એચ. ડી. (શ્રીમતી સુભદ્રાદેવી) વગેરે વિદ્વાનો પણ આચાર્યશ્રીજીના ઋણી છે કે જેઓની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવા આચાર્યશ્રીજીએ ભરસક કેશિશ કરી છે. તે માટે અમે અહીં માત્ર ડૉ. હર્ટલનો અભિપ્રાય ટાંકીશું જે જૈન કોન્ફરન્સ હૈરલ્ડના જુલાઈ-અક્ટોબર સન ૧૯૧૫ના અંકમાં છપાણો છે:—

“એમ સૌથી વધીને શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાળા જે ભારત વર્ષમાં સર્વોત્તમ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની ગ્રન્થમાલા છે. હિસાહ પૂર્વક ધણા જ કિંમતી ગ્રન્થોને પ્રકાશિત કરી રહી છે.

પુણ્યપાદ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રી ધર્મવિજયજીસૂરિ, જે ભારત વર્ષના પ્રમુખ વિદ્વાનોમાં છે અને જેઓ ખનારસની શ્રી યશોવિજયજી જૈન પાઠશાલાના સ્થાપક છે. ન કેવળ પોતાના શિષ્ય પં. હરગોવિન્દાસ અને પં. ખેયરદાસ દ્વારા જ સારા ગ્રંથો સસ્તી કિંમતે પ્રકાશિત કરાવી ભારતીય ભાષા વિજ્ઞાનની મહાન સેવા કરી રહ્યા છે આપ તેઓ પોતે સ્વયં પણ હેમચન્દ્રાચાર્યની પોતાની ખનાવેલો ટીકા સહિત યોગશાસ્ત્રના ઉત્તમ-સંસ્કરણ જેવા ગ્રંથો પ્રકાશિત કરી રહ્યા છે. અને જૈનોની સમ્યક્તા તેમજ ખાસ કરીને સાહિત્યમાં અનુરાગ રાખનાર યુરોપિયન વિદ્વાનોને હસ્તબિખિત પ્રતિઓ જે યુરોપમાં મળવા ખીલકુલ અસંભવ માનવામાં આવે છે. એ કામ ધણું જ ઉપયોગી અને દીર્ઘ દૃષ્ટિતાનું છે. એવું જ એમના સુયોગ્ય પ્રધાન શિષ્ય મુનિ ઇન્દ્રવિજયજી કરે છે. હાર્વર્ડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝના ખારમા ભાગમાં મેં આ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોનું મારા ઉપર કેટલું ઋણ છે, એ પ્રસન્નતા પૂર્વક બતાવ્યું છે. અને મારુ ભારતવર્ષના કથાનક શાસ્ત્રમાં અન્વેષણ કરતા રહેવું, તેમજ એ સિદ્ધ કરવું. કે 'ભારત વર્ષ' ભરતો પ્રાયઃ બધો જ કથા-સાહિત્ય વિભાગ જૈનોની કૃતિઓ છે. અને જેટલા ગદ્યમાં રચેલા છે, તે બધા એવી સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલા છે, જે ખરી રીતે બોલી-ચાલોની સંસ્કૃત ભાષા હતી. પરંતુ તેની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિના સંબંધમાં ધણી જ ગેરસમજ ફેલાયેલી છે. અને તેના અબ્યાસ તરફ વિદ્વાનો યોગ્ય રીતે ઉપેક્ષા સેવે છે. એઓની જ કૃપાનું ફલ છે હું હંમેશા ધન્યવાદ પૂર્વક એ સ્વીકાર કરીશ કે-મારા કાર્ય માટે પરમ આવશ્યક સામગ્રી આજ બે મહા-ત્માઓએ પૂરી પાડી છે.'

આ સિવાય સુપ્રસિદ્ધ હિન્દી માસિક પત્રિકા 'સુધા'માં શ્રીયુત કન્નોમલજી એમ. એ. ચીફગજળ ધોલપુર શેટ આચાર્યશ્રીના સંબંધમાં જે વચનો ઉચ્ચાર્યા હતા તે પણ અમે અહીં આપીએ છીએ.

‘ શ્રી વિજય ધર્મસૂરિજીના સ્વર્ગવાસ પછી એમના ઉત્તરાધિકારી તરીકે એમના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિ બિરાજમાન થયા. જેઓ આ સંસ્થામાં રહે છે. અથવા અહિંથી લિત્ત લિત્ત સ્થાનોમાં જઈ ધર્મોપદેશ કરે છે. તેઓ હિન્દી, ગુજરાતી સંસ્કૃતના ઉંચા વિદ્વાન છે અને અંગ્રેજીભાષા તથા સાહિત્યથી પણ સુપરિચિત છે...

શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિજી મહારાજ, જેઓ અત્યારે આચાર્ય પદવી ઉપર છે. જૈન ધર્મના એક આદર્શ સાધુ છે. આટલી ઉંચી પદવી ઉપર હોવા છતાં પણ તેઓને અહંકાર અને અભિમાન તો સ્પર્શ્યાં પણ નથી. એવો કોણ માણુસ છે જે તેઓને મળીને પ્રસન્ન અને પ્રદુહિત ન થઈ જાય દર્શન કરતાં જ તેમની પવિત્ર, પ્રસન્ન અને દિવ્યમૂર્તિનો ખીજ ઉપર પ્રભાવ પડી જાય છે. તેઓ ધણા જ મિલનસાર છે. કેવળ જૈનો ઉપર જ તેમનો પ્રભાવ નથી. બહુ હિન્દુ, મુસલમાન, ઇસાઈઆદિ બધા ધર્મના લોકો ઉપર છે. તેમનું સમ્માન સૌ કરે છે. તેમની ધર્મ અને લોકો સંબંધી જાણકારી એટલી વધી ગયેલી અને અપ-ટૂ-ડેટ છે કે તમે કોઈ પણ વિષય ઉપર વાતચીત કરો, તે જ વખતે બરાબર ઉત્તર મળશે.’

આચાર્યશ્રીજીએ ઐતિહાસિક જગતમાં અપૂર્વ પ્રકાશ પાથરનાર નીચેના ગ્રંથોની રચના તથા સંપાદન કર્યાં છે.

- ૧ વૈશાલી હિન્દી
- ૨ વીર વિહાર મીમાંસા (હિન્દી)
- ૨ હસ્તિનાપુર (હિન્દી)
- ૪ ગુરુ ગુણુ રત્નાકર (સંસ્કૃત) સંપાદિત
- ૫ શાન્તિનાથ ચરિત્ર (સંસ્કૃત) સંપાદિત
- ૬ વીરવિહાર મીમાંસા (ગુજરાતી)

- ૭ અશોકના શિલાલેખો ઉપર દષ્ટિપાત (ગુજરાતી)
- ૮ પ્રાચીન ભારત વર્ષનું સિંહાવલોકન (ગુજરાતી)
- ૯ મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામા (ગુજરાતી)
- ૧૦ મથુરાનો સિંહ ધ્વજ (ગુજરાતી)
- ૧૧ જગત્ ઔર જૈન દર્શન (સંસ્કૃત-હિન્દી)
- ૧૨ Reminiscences of Vijay Dharmasuri (English)

કૌશામ્બી, કુસન શ્રી બાહુબલિ (ગોમટેશ્વરે) વગેરે ઉપર પણ આચાર્યશ્રીજીએ સમય સમય ઉપર લેખો લખ્યા છે.

આ ઉપરાન્ત હિન્દી-ગુજરાતીની જિંદી માસિક પત્રિકાઓમાં પણ આપના મહત્વપૂર્ણ લેખો પ્રકટ થતા રહ્યા છે. અત્યારે આપનો બધો સમય સાહિત્યના લેખનમાં તેમજ મનનમાં જ વ્યતીત થાય છે. અને આપની હંમેશા એ ભાવના રહે છે. કે હું બીજા મણુ સારા સારા ગ્રન્થો લખું અને પ્રગટ કરાવું.

આચાર્યશ્રીજી અત્યારે ૭૮ વર્ષની નૈક ઉંમરે પહોંચ્યા છે. લગભગ ૩૫ વર્ષોથી એમના મનમાં એક ભાવના ઘોળાયા કરતી હતી કે આધુનિક જગતને સંતોષી શકે એવું ઐતિહાસિક પ્રમાણ પુરસ્સર ઉત્તમ મહાવીર ચરિત્ર લખું તે ભાવનાને સ્વતંત્ર રીતે મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની હમણા તેઓએ શરૂઆત કરી છે. જે તેમની સ્વયં નિર્ભર શક્તિનું મહાન પ્રમાણ છે. જેમાં લગભગ ત્રણ વર્ષ લાગશે તેમના જ એક અંશ રૂપે હિન્દી બીજી આવૃત્તિના પરિવર્દિત સંસ્કરણ રૂપે ગુજરાતીમાં વૈશાલી (બસાદ) ને પ્રકાશિત કરી રહ્યા છીએ. એમાં ક્ષત્રિયકુંડના અસહી સ્થાનની શુભ સ્થાપના વૈશાલીની પાસે કરવામાં આવી છે. જેથી વાચકોને એ સારો રીતે જણાઇ આવશે કે સાચી વસ્તુ સ્થિતિ શું છે ? અને અતઃકરણ પૂર્વક ઈચ્છીએ છીએ કે આચાર્યશ્રી ભગવાન મહાવીરનું ઐતિહાસિક જીવન-ચરિત્ર

હાખીને જનતાની આગળ મૂકે જેથી જગત્ એને વાંચીને ભગવાન મહાવીરને એના સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખે.

આચાર્યશ્રીજીએ આજ સુધી પરોક્ષ રીતે જૈન-ધર્મની જે સેવા કરી છે, હવે તેને જગત્ની સામે મૂકવાની જરૂર છે. જેથી જૈન-સમાજને તેમના અપરિચિત જ્ઞાનનો લાભ મળે. અને સંસાર એ જાણે કે કેવી રીતે એક શિષ્યે જ્ઞાનને મેળવ્યું, પચાવ્યું અને આજે કેવી રીતે એનું ફળ સંસારને મળી રહ્યું છે. હું આજે અઢાર વર્ષથી તેમની સેવામાં રહું છું. અને હંમેશા મેં તેમને એમજ કહેતા સંભળ્યા છે કે—‘આજે મને જે કંઈ આ અદ્યપરાન મળ્યું છે, તે માત્ર ગુરુકૃપાનું જ ફળ છે. બાકી કંઈ નહીં.’

હવે તો મારો જૈન-સમાજને એ અનુરોધ છે કે તેઓ પરમ વિશ્રુત એવા આ આચાર્યશ્રીજીના જ્ઞાનનો જેટલો બને તેટલો લાભ ઉઠાવે અને તેમના આ મહાન કાર્યમાં સહાયક બનીને જૈન શાસનની ઉન્નતિના ભાગી બને, બસ એજ ઇચ્છા.

—પ્રકાશક



ૐ

॥ જગત્પૂજ્ય-શાસ્ત્રવિશારદ-શ્રીવિજયધર્મસૂરિગુરુમ્યા નમઃ ॥

વૈશાલી

વેસાલી અથવા વૈશાલી એ ધણું જ જૂનું શહેર છે. એની સાથે ભારતના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોના ઊંડો સંબંધ છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામીના 'વૈશાલિક' નામ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમનો આ નગરની સાથે ખાસ સંબંધ હતો અને તેમની જન્મભૂમિ કુંડપુર (ક્ષત્રિયકુંડ) આની જ પાસે હતી. તેથી અહીં એમની સ્થિતિ વગેરેના સંબંધમાં વિચાર કરીએ છીએ.

આર્ય ક્ષેત્ર

આર્યાવર્ત અથવા મધ્યદેશ જૈનો, બૌદ્ધો અને વૈદિકોની દૃષ્ટિથી કયો હતો ? આ ત્રણેય ધર્મોના અનુસારે તેમના શાસ્ત્રોમાં એની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે.

ક. જૈન દૃષ્ટિએ

બૃહત્ કલ્પ-સૂત્ર વૃત્તિ સહિત, વિભાગ ૩, પૃષ્ઠ ૯૧૩ (સંપાદક-આગમ પ્રભાકર મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજી) માં

આયદેશ અને તેમની રાજધાનીઓ આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવી છે.

આયદેશ	રાજધાની
૧ મગધ	રાજગૃહ
૨ અંગ	ચમ્પા
૩ વંગ	તામ્રલિપ્તિ
૪ કલિંગ	કાંચનપુર
૫ કાશી	વારાણસી
૬ કોશલ	સાકેત
૭ કુરુ	ગજપુર (હસ્તિનાપુર)
૮ કુશાત્	શૌરિક (સૌરિપુર)
૯ પાંચાલ	કાંપિલ્ય
૧૦ જંગલ (જંગલ)	અહિચ્છત્રા

૧ ‘જંગલ’ દેશનો અર્થ છે જંગલમાં વસેલું નગર અથવા સ્થાન (Worst Land). તે જે દેશની સમીપમાં આવતું તે નામથી બોલાતું, જેમ ‘કુરુ-જંગલ’ કે ‘માદ્રેય જંગલ.’ ઉત્તર પાંચાલ દેશ અને ગંગાની વચ્ચેમાં ‘કુરુ-જંગલ’ નામનો દેશ વસેલો હતો. અને તેમાં ‘કામ્યક’ નામનું વન હતું. કુરુદેશ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલો હતો—કુરુ, કુરુક્ષેત્ર અને કુરુ જંગલ. મહાભારત પ્રમાણે ‘અહિચ્છત્રા’ ઉત્તર પાંચાલની રાજધાની હતી. કેટલાક અહિચ્છત્રપુર અથવા અહિચ્છત્રાને વર્તમાન ‘નાગૌર (નાગપુર)’ માને છે. પરન્તુ

૧૧ સૌરાષ્ટ્ર	દ્વારવતી
૧૨ વિદેહ	મિથિલા
૧૩ વત્સ	કૌશામ્બી
૧૪ શાંડિલ્ય	નન્દિપુર
૧૫ મલય	ભદિલપુર
૧૬ મત્સ્ય	વૈરાટ
૧૭ અત્સ્ય (અચ્છ)	વરુણા
૧૮ દશાર્ણ	મૃતિકાવતી
૧૯ ચેદિ	શુકિતમતી
૨૦ સિન્ધુ-સૌવીર	વીતભય
૨૧ શૂરસેન	મથુરા
૨૨ ભંગી	પાવા

તેમનું આ માનવું યથાર્થ નથી. તેઓ નાગોરને નાગપુરનું વાચક માનીને અને અહિચ્છત્રાને પણ તે જ અર્થ થવાથી આ સમાનાર્થક દૃષ્ટિથી બન્નેને એક માને છે, પરંતુ સમાનાર્થકને કારણે કોઈ વસ્તુ એક નથી થઈ શકતી.

અમે કુરુ-જંગલનું જે સ્થાન બતાવ્યું છે તે રામા-યણના અયોધ્યાકાંડના ૬૮ મા સર્ગના ૧૩ મા શ્લોકમાં, મહાભારતના આદિ પર્વના ૧૦૯ મા સર્ગના ૧ તથા ૨૪મા શ્લોકમાં તથા વનપર્વના ૧૦ મા સર્ગના ૧૧ મા શ્લોકમાં અને ૫ મા સર્ગના ત્રીજા શ્લોકમાં આવ્યું છે.

૨૩ વર્ત્ત	માસપુરી
૨૪ કુણાલ	શ્રાવસ્તી
૨૫ લાઠ	કોટિવર્ષ
૨૫૥ કૈકય (અર્ધદેશ)	શ્વેતવિકા

આ ૨૫૥ આર્યદેશો કાયમના છે. આનો ઉલ્લેખ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર, સૂત્રકૃતાઙ્ગની ટીકા પ્રથમ ભાગ, પ્રવચન સારોદ્ધાર વગેરેમાં પણ છે. અને ભગવતી સૂત્રના ૧૫મા શતકનું સૂત્ર ૫૫૪માં પણ ૧૬ જનપદ ગણાવ્યા છે, જેમના નામ આ છે :—
૧ અંગ, ૨ વંગ, ૩ મગધ, ૪ મલય, ૫ માલવ, ૬ અચ્છ, ૭ વચ્છ, ૮ કોચ્છ, ૯ પાઠ, ૧૦ લાઠ-રાઠ, ૧૧ વજ્જ (વજ્જી), ૧૨ મોલિ (મલ્લ), ૧૩ કાશી, ૧૪ કોસલ, ૧૫ અવાહ અને ૧૬ સુમ્હેાતર. આમાં ‘મહાજનપદ’ શબ્દ નથી. અને ભગવાન્ મહાવીરસ્વામીના સમયમાં આર્ય-

૨ ‘પાર્શ્વનાથ ચરિતમ્’ (શ્રી હેમવિજયગણિ વિરચિત) માં પૃષ્ઠ ૬૦ ઉપર આને ‘વૃત્ત’ તરીકે લખ્યો છે, કારણ કે એનું પ્રાકૃત રૂપ ‘વટ્ટ’ છે. અને તેનાં સંસ્કૃતમાં વર્ત્ત અને વૃત્ત એવા બન્ને રૂપો બને છે. સંભવ છે કે આજ કારણે લેખકે વૃત્તનો પ્રયોગ કર્યો છે. કાવ્યમીમાંસા તથા બૃહત્સંહિતા વગેરેમાં ‘વર્તક’ દેશનું વર્ણન છે. તેથી અમારી માન્યતા પ્રમાણે અહીં ‘વર્ત’ રૂપ જ વધારે ઉપયુક્ત છે.

क्षेत्रनी भयाद्वा नीचे प्रभाषे ढती.

“ कप्पइ निगंथाण वा निगंथीण वा पुरत्थिमेणं जाव अंगमगहाओ एत्तए, दक्खिणेणं जाव कोसम्बीओ, पच्चत्थिमेणं जाव थूणाविसयाओ, उत्तरेणं जाव कुणालाविसयाओ एतए । एताव ताव कप्पइ । एताव ताव आरिए खेते । णो से कप्पइ एत्तो बाहिं । तेण परं जत्थ नाण-दंसण चरित्ताइं उस्स-प्पंति त्ति बेमि ॥५०॥

—बृहत्कल्पसूत्रवृत्तिसहित, विभाग ३, पृष्ठ ९०५-६,

अस्य व्याख्या—कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां पूर्वस्यां दिशि यावदङ्ग-मगधान् । ‘ एतुं ’ विहर्तुम् । अङ्गा नाम चम्पाप्रतिबद्धो जनपदः । मगधा राजगृहप्रतिबद्धो देशः । दक्षिणस्यां दिशि यावत् कौशाम्बीमेतुम् । प्रतीच्यां दिशि स्थूणाविषयं यावदेतुम् । उत्तरस्यां दिशि कुणालाविषयं यावदेतुम् । सूत्रे पूर्वदक्षिणादिपदेभ्यस्तृतीयानिर्देशो लिङ्गव्यत्ययश्च प्राकृतत्वात् । एतावत् तावत् क्षेत्रमवधीकृत्य विहर्तुं कल्पते । कुतः । इत्याह एतावत् तावद् यस्मादार्यं क्षेत्रम् । नो “ से ” तस्य निर्ग्रन्थस्य निर्ग्रन्थ्या वा कल्पते ‘ अतः ’ एवंविधाद् आर्यक्षेत्राद् बहिर्विहर्तुम् । “ ततः परं ” बहिर्देशेषु अपि सम्प्रतिनृपतिकालादारभ्य यत्र ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि ‘ उत्सर्पन्ति ’ स्फातिमासादयन्ति तत्र विहर्तव्यम् । ‘ इति ’ परिसमाप्तौ । ब्रवीमि इति तीर्थकर-गणधरोपदेशेन, न तु स्वमनीषिकयेति सूत्रार्थः ।

—बृहत्कल्पसूत्रवृत्तिसहित विभाग ३, पृष्ठ ९०७,

ઉપરના પાઠના આધારે આર્યક્ષેત્ર પૂર્વદિશામાં મગધ અને અંગની સીમા સુધી, દક્ષિણમાં કૌશામ્બીની સીમા સુધી, પશ્ચિમમાં સ્થૂણા (કુરુક્ષેત્ર)ની સીમા સુધી અને ઉત્તરમાં કુણાલદેશની સીમા સુધી હતો. આ જ આર્યક્ષેત્રમાં સાધુઓને અને સાધ્વીઓને વિહાર કરવાનો આદેશ હતો.

ખ—બૌદ્ધોની માન્યતા પ્રમાણે મધ્યદેશ નીચે પ્રમાણે હતો.

The boundaries of the Buddhist Majjhima-desa as given in the Mahavagga (Vol. V. P. P. 12-13) may be described as having extended in the east to the town of Kajangala beyond which was the city of Mahasala; in the south east to the river salalavati (Saravati) in the south to the town of satakannika; in the west to the Brahmana district of Thuna; in the north to the Usiradhaja mountain.

—Geography of Early Buddhism Page 1-2.

મહાવગ્ગના અનુસારે મધ્યદેશ પૂર્વદિશામાં કજંગલ સુધી, દક્ષિણ-પૂર્વ (આગ્નેય) માં સલલવતી (સરાવતી) સુધી, દક્ષિણમાં સતકણિક સુધી, પશ્ચિમમાં થૂનના બ્રાહ્મણ પ્રદેશ (કુરુક્ષેત્ર) સુધી અને ઉત્તરમાં ઉશીરધ્વજ પર્વત સુધી હતો.

૨ મજ્ઞિમદેસો નામ પુરત્થિમદિસાય કજંગલં નામ

નિગમો, તસ્મ અપરેન મહાસાલા, તતો પરં પચ્ચન્તિમા જનપદા
 ઓરતો, મજ્ઞે પુવ્વદક્ષિણાય દિસાય સલલવતી નામ નદી,
 તતો પરં પચ્ચન્તિમા જનપદા ઓરતો મજ્ઞે, દક્ષિણાય દિસાય
 સેતકણ્ણિકં નામ નિગમો, તતો પરં પચ્ચન્તિમા જનપદા ઓરતો
 મજ્ઞે, પચ્છિમાય દિસાય થૂનં નામ બ્રાહ્મણગામો, તતો પરં
 પચ્ચન્તિમા જનપદા ઓગ્તો મજ્ઞે, ઉત્તરાય દિસાય ઉસીરદ્વજો
 નામ પવ્વતો, તતો પરં પચ્ચન્તિમા જનપદા ઓરતો મજ્ઞેતિ એવં
 વિનયે વુત્તો પદેસો ।

—જાતકદ્રુકથા—ભારતીયજ્ઞાનપીઠકાશી દ્વારા પ્રકાશિત, પૃષ્ઠ ૩૮

૩—મધ્યદેશની પૂર્વદિશામાં કંજંગલ (વર્તમાન કંકજેલ, જલ્દો સંથાલપરગણું (વિહાર) નામનું મોટું ગામ છે. તેની આગળ મોટું શાલવૃક્ષોનું વન છે, અને પછી આગળ સીમાન્ત દેશો. વચમાં સલલવતી (વર્તમાન સિલ્ધ નદી, હજારીબાગ અને મેદનીપુર જિલ્લો) નામની નદી છે. તેની આગળ સીમાન્ત દેશો છે. દક્ષિણ—દિશામાં સેતકણ્ણિક નામનો કસ્થો છે. તેની પાછળ સીમાન્ત દેશો છે. પશ્ચિમ દિશામાં થૂન (થાનેસર) નામના ગ્રામોનું ગામ છે, તેની પછી સીમાન્ત દેશો છે. ઉત્તર દિશામાં ઉસીરધ્વજ નામક પર્વત છે; તેના પછી સીમાન્ત દેશો છે.

—બૌદ્ધગ્રંથો પૃષ્ઠ ૧.

આ ઉપર બતાવેલા બૌદ્ધોના મધ્યદેશમાં ૧૬ મહાજન પદ હતા. તે આ છે :—

૧ કાશી	૯ કુરુ
૨ કોશલ	૧૦ પાંચાલ
૩ અંગ	૧૧ મચ્છ (મત્સ્ય)
૪ મગધ	૧૨ શૂરસેન
૫ વજ્જી	૧૩ અરસક (અશ્મક)
૬ મલ્લ	૧૪ અવન્તી
૭ ચેતિય (ચેદી)	૧૫ ગન્ધાર
૮ વંશ (વત્સ)	૧૬ કંબોજ

ગ. વૈદિક ગ્રંથોના અનુસારે મધ્યદેશ અથવા આર્યાવર્ત નીચે પ્રમાણે હતો.

1. In the Dharmasutra of Baudhayana, Aryavarta or the Country of the Aryans (which is practically indential with the country later on khown as Madhyadesa) described as lying to east of the region where the river saraswati disappears, to the west of the Kalakavana or Black Forest (Identified with a tract some where near Prayaga), to the north of Paripatra and to the south of Himalayas.

—Geography of Early Buddhism. Page 1.

અર્થાત્ — આર્યાવર્ત અથવા મધ્યદેશ સરસ્વતીનદીના પૂર્વ સુધી, કાલક વનના પશ્ચિમ સુધી, પારિપાત્રના ઉત્તર સુધી અને હિમાલયના દક્ષિણ સુધી ફેલાયેલો હતો.

૨ મનુષ્યે મધ્યદેશનું પ્રમાણ ઉત્તરમાં હિમાલય સુધી, દક્ષિણમાં વિન્ધ્ય સુધી, પશ્ચિમમાં વિનશન સુધી અને પૂર્વમાં પ્રયાગ સુધી બતાવ્યું છે.

હિમવદ્વિન્ધ્યયોર્મધ્યં ચત્પ્રાગ્વિનશનાદપિ ।

પ્રત્યગેવ પ્રયાગાચ્ચ મધ્યદેશઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

—મનુસ્મૃતિ ૨-૨૧

૩ ખૃષ્ણસંહિતાના ૧૪ મા અધ્યાયમાં મધ્યદેશની અંદર નીચેના પ્રદેશો બતાવ્યા છે.

મદ્રારિમેદમાણ્ડવ્યસાલ્વનીપોઞ્ઞિહાનસઙ્ખ્યાતાઃ ।

મરુવત્સઘોષયામુનસારસ્વતમત્સ્યમાધ્યમિકાઃ ॥૨॥

માથુરકોવ્જ્યોતિષધર્મારણ્યાનિ શૂરસેનાશ્ચ ।

ગૌરગ્રીવોદ્દેહિકપાણ્ડુગુડાશ્ચત્થપાશ્ચાલાઃ ॥૩॥

સાકેતકઙ્કકુરુકાલકોટિકુકુરાશ્ચ પારિયાત્રનગઃ ।

ઔદુમ્બરકાપિષ્ઠલગજાહ્વાયાશ્ચેતિ મધ્યમિદમ્ ॥૪॥

અર્થાત્—ભદ્ર, અરિમેદ, માંડવ્ય, સાલ્વ, નીપ, ઉન્નિહાન, સંખ્યાત મરુ, વત્સ, ઘોષ, યમુના અને સરસ્વતીને લગતો પ્રદેશ, મત્સ્ય, માધ્યમિક, મથુરા, ઉપન્યોતિષ, ધર્મારણ્ય, શૂરસેન, ગૌરગ્રીવ, ઉદ્દેહિક, પાંડુ, ગુડ, અશ્વત્થ, પાંચાલ, સાકેત, કંક, કુરુ, કાલકોટિ, કુકુર, પારિયાત્રપર્વત, ઔદુમ્બર, કાપિષ્ઠલ અને હસ્તિનાપુર.

વિદેહ :

આ મધ્યદેશ અથવા આર્યાવર્તમાં વિદેહ નામનો પ્રાંત હતો. જનો ઉત્તેષ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. આના સંબંધમાં જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક ગ્રંથોમાં ઘણું લખ્યું છે.

૪—જૈન માન્યતા પ્રમાણે વિદેહ નામનો જનપદ (દેશ) હતો અને તેની રાજધાની મિથિલા^૧ હતી.

૧—“ इहेव भारहे वासे पुण्वदेसे विदेहा नाम जणवओ, संपइ काले तीरहुत्तिदेसो त्ति भण्णइ । जत्थ पइगेहं महुरमंजुल-फलभारोणयाणि कयलीवणाणि दीसंति । पहिया य चिवि-इयाणि दुद्धसिद्धाणि पायसं च भुंजंति । पए पए बावीकूव-तलायनईओ अ महुरोदगा, पागयजणा वि सकयभासवि-सारया अणेगसत्थपसत्थअज्झत्थि निउणा य जणा । तत्थ रिद्धित्थमिअसमिद्धा मिहिला नाम नयरी हुत्था । संपयं जगइत्ति पसिद्धा । एयाए नाइदूरे जणयमहारायस्स भाउणो कणयस्स निवासट्ठाणं कणइपुरं वट्ठइ ।

—વિવિધતીર્થકલ્પ પૃષ્ઠ ૩૨

૧ આ જ નગરીમાં મલ્લિનાથ, ભગવાન શ્રી નમિનાથ ભગવાન, અકંપિત ગણધર અને નમિ નામના પ્રત્યેકબુદ્ધ આદિ થયેલા છે. અહીં ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ ૬ ચોમાસાં ર્થ્યાં હતાં.

અર્થાત્— આજ ભારતવર્ષમાં પૂર્વદેશમાં વિદેહ નામનો દેશ છે. જે ગ્રન્થકારના સમયમાં તિરહુતના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. જ્યાં પ્રત્યેક ઘરમાં મીઠા સુંદર ફૂલોના ભારથી નમેલા કેળના વનો દેખાય છે. મુસાફરો દૂધમાં પકાવેલા પૌંચા અને ખીરને ખાય છે. સ્થાને સ્થાને મીઠા પાણીવાળી વાવડીઓ, ફૂંચાઓ, તળાવો અને નદીઓ છે. સામાન્ય માણસો પણ સંસ્કૃત-ભાષામાં વક્ષ છે અને અનેક પ્રશસ્ત આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોમાં નિપુણ છે. ત્યાં અનેક ઋદ્ધિઓથી સમૃદ્ધ એવી મિથિલા નામની નગરી છે. અત્યારે ‘જગઈ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એની પાસે જનક મહારાજના ભાઈ કનકનું નિવાસ-સ્થાન કનકીપુર છે.

૨-‘ મિહિલ વિદેહા ય ’-મિથિલાનગરી વિદેહાજનપદઃ ।

—પ્રવચન સારોદ્ધાર વૃત્તિ સહિત, પૃષ્ઠ ૪૪૬

એજ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, સૂત્રકૃતાંગ ટીકા, ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર-પર્વ-૨ ઈત્યાદિમાં વિદેહ દેશનો ઉલ્લેખ મળે છે.

ખ-બૌદ્ધ ગ્રન્થો પ્રમાણે વિદ્વાનોએ વિદેહના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે પ્રકાશ પાડ્યો છે.

૧-વિદેહ દેશ ૩૦૦ ચોજન વિસ્તારવાળો અને એની રાજધાની મિથિલા સાત ચોજન વિસ્તારવાળી હતી. એ વિદેહ દેશમાં ૧૬૦૦૦ ગામો, ૧૬૦૦૦ કાઠારો અને

૧૬૦૦૦ નાયનારી છોકરીઓ હતી. મિથિલાથી ચંપા સુધી એક સડક હતી, જેની લંબાઇ સાઠ યોજન હતી. વિદેહને પડખે કાશી અને કોશલ નામના બે દેશેા હતા.

જુઓ-ગંધાર જાતક (૪૦૬) બંગાનુવાદ ખંડ-૩
પૃષ્ઠ ૨૦૮ તથા -Dictionary of Pali proper names
Part II Page 635 & 879

Mithila was the Capital of the Videhas and is celebrated in the Epics as the land of king Janaka. At the time of Buddha the Videha country was one of the eight constituent principalities of the Vajjian confederacy of these eight principalities of the Licchavis of Vesali and the Videhas of Mithila were, however, the most important.

-Geography of Early Buddhism. Page 30

અર્થાત્-મિથિલા વિદેહની રાજધાની હતી. મહાત્મા બુદ્ધના સમયમાં વજ્જસંઘના આઠ પ્રમુખ સંઘોમાંની તે એક હતી.
૧-વૈદિક ગ્રંથોમાં

૧ શતપથ બ્રાહ્મણના પ્રથમ કાંડ [૪૨૦, ૧ આ.] ના અનુસારે વિદેહ નામ એટલા માટે પડ્યું કે આને વિદેહ માથવે' વસાવ્યું હતું.

1 The videhas are mentioned in the Brahmana portion of the vedas as a people in a very adva-

“ સહોવાચ । વિદેહો માથવઃ ક્વાહં ભવાનીત્યત એવ હે
પ્રાચીનં શ્રુવનમિહિ હોવાચ । સૈષા તર્હિ કોશલવિદેહાનાં મર્યાદા
તેહિ માથત્રાઃ ૧૧૭।

(૨) શક્તિ સંગમ—તંત્રમાં લખ્યું છે કે—

ગણ્ડકીતીરમારભ્ય ચમ્પારણ્યાન્તકં શિવે ।

વિદેહભૂઃ સમાખ્યાતા તીરશ્રુત્યાભિધો મનુઃ ॥

ગંડકી નદીથી લઈને ચમ્પારણ્ય સુધીનો પ્રદેશ વિદેહ.
અથવા તીરશ્રુતિ [તિરહુત] નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

nced stage of civilisation. The part of the country where they lived appears to have been known by the name of Videha even in the still more ancient times of the Samhitas, for the Yajurveda Samhitas mention the cows of Videha. which appear to have been particularly, famous in ancient India.

—Tribes in Ancient India. Page 235

બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં વિદેહોને ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતામાં
શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યા છે. વિદેહ નામ સંહિતાઓ કરતાં પણ
પહેલાનું જણાય છે. કારણ કે યજુર્વેદ સંહિતામાં વિદેહની
ગાયોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, જે કે પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં વિશેષરૂપે
પ્રસિદ્ધ હતી.

૩ બૃહદ્વિષ્ણુપુરાણના મિથિલા ખંડમાં નીચેના શ્લોક છે. તેમાં પારાશર અને મૈત્રેયના સંવાદમાં વૈદેહી તથા મિથિલાનું વર્ણન છે.

एषा तु मिथिला राजन् विष्णुसायुज्यकारिणी ।
वैदेही तु स्वयं यस्मात् सकृत् ग्रन्थिविमोचिनी ॥

બીજું પણ—

गङ्गाहिमवतोर्मध्ये नदीपञ्चदशान्तरे ।
तैरभुक्तिरिति ख्यातो देशः परमपावनः ॥
कौशिकीं तु समारभ्य गण्डकीमधिगम्य वै ।
योजनानि चतुर्विंशत् व्यायामः परिकीर्तितः ॥
गङ्गाप्रवाहमारभ्य यावद्वैमवतं वनम् ।
विस्तारः षोडशः प्रोक्तो देशस्य कुलनन्दन ! ॥
मिथिला नाम नगरी तत्रास्ते लोकविश्रुता ।
पञ्चभिः कारणैः पुण्या विख्याता जगतीत्रये ॥

આ શ્લોકોના અર્થ પ્રમાણે વિદેહના પૂર્વમાં કૌશિકી (આજકાલનું કોશી), પશ્ચિમમાં ગંડકી, દક્ષિણમાં ગંગા અને ઉત્તરમાં હિમાલય છે. પૂર્વદિશાથી પશ્ચિમની તરફ ૧૮૦ માઈલ (૨૪ યોજન) અને ઉત્તરદિશાથી દક્ષિણની તરફ ૧૨૫ માઈલ [૧૬ યોજન] છે. આ તૈરભુક્તિ અથવા વિદેહમાં મિથિલા નામની નગરી છે.

૪ આજ ખુહુવિષ્ણુ પુરાણના મિથિલાખંડમાં મિથિલાના
બાર નામે ગણાવ્યા છે.

મિથિલા તૈરશ્રુતિશ્ચ, વૈદેહી નૈમિકાનનમ્ ।

જ્ઞાનશીલં કૃપાપીઠં, સ્વર્ણલાઙ્ગલપદ્મતિઃ ॥

જાનકી જન્મભૂમિશ્ચ, નિરપેક્ષા વિકલ્મષા ।

રામાનન્દકટી, વિશ્વભાવની નિત્યમજ્જલા ॥

इति द्वादश नामानि मिथिलायाः ॥

સદા શ્રુવનસમ્પન્નો નદી તીરેષુ સંસ્થિતઃ ।

તીરેષુ શ્રુત્તિયોગેન તૈરશ્રુતિરિતિ સ્મૃતઃ ॥

નદીના કાંઠા ઉપર આવેલ હોવાથી આ પ્રાન્ત (શ્રુક્તિ)નું
નામ ‘તીરશ્રુક્તિ’ રાખવામાં આવ્યું છે. જનું આધુનિક રૂપ
‘તિરહુત’ છે. આનાં બાર નામે ઉપર ગણાવવામાં આવ્યા છે.

(૫) ગઙ્ગાયાઃ ઉત્તરતઃ વિદેહદેશઃ । દેશોઽયં વેદોપનિષત્પુ-
રાણમીયમાનાનાં જનકાનાં રાજ્યમ્ । અસ્યૈવ નામાન્તરં મિથિ-
લા । રાજ્યસ્ય રાજધાન્યા અપિ મિથિલૈવ નામધેયં બભૂવ ।
સમ્પ્રતિ નેપાલદેશસન્નિકૃષ્ટા જનકપુરી નામ નગરો જનકાનાં
રાજધાની સમ્ભાવ્યતે । મિથિલાનામ્ના નૃપતિના સ્થાપિતં
મિથિલારાજ્યમિતિ પુરાણાનિ કથયન્તિ ।

—ભારત-ભૂગોળ પૃષ્ઠ ૩૭.

અર્થાત-ગંગાના ઉત્તરમાં વિદેહ દેશ છે. આનું જ બીજું
નામ મિથિલા છે. આની રાજધાની પણ મિથિલા હતી. હાલની

જનકપુરી એજ પ્રાચીન રાજધાની હતી. પુરાણોમાં લખ્યું છે કે—મિથિલા નામના રાજાએ આ મિથિલા રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી.

૬ લવિષ્યપુરાણ પ્રમાણે નિમિના પુત્ર મિથિએ મિથિલા નગરી વસાવી હતી.

નિમેઃ પુત્રસ્તુ તત્રૈવ મિથિર્નામ મહાન્ સ્મૃતઃ ।

पूर्वं भुजवलैर्येन तैर्हूतस्य पार्श्वतः ॥

निर्मितं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरमुत्तमम् ।

पुरीजननसामर्थ्याजनकः स च कीर्तितः ॥

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં નિમિના પુત્ર જનકે મિથિલા અથવા વિદેહ વસાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ।

देहं ममन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥

जन्मना जनकः सोऽभूत् वैदेहस्तु विदेहजः ।

मिथिलो मथनाज्जतो मिथिला येन निर्मिता ॥

ઉપરના ઉદ્ધરણોથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વિદેહ નામનો એક પ્રાન્ત હતો. એના બાર નામોમાં તીરહુક્તિ પણ એક નામ છે. હુક્તિનો અર્થ થાય છે પ્રાન્ત, હુક્તિ શબ્દનો પ્રાન્ત અર્થ એક તો ઉપર આપેલા શક્તિસંગમતંત્રના શ્લોકથી પ્રકટ થાય છે, અને બીજું ઉદાહરણ—ગુપ્તકાલીન શિલા—

વેષોમાં એક ઠેકાણે ' હુક્તિ ' શબ્દ વાપરેલો છે, જનો અર્થ પણ પ્રકરણ પ્રમાણે જોતા હુક્તિનો અર્થ પ્રાન્ત થાય છે. મતલબ કે આર્યાવર્તનો એક પ્રાન્ત વિદેહ હતો, અને તે પ્રાન્તની રાજધાની મિથિલા હતી.

વૈશાલી

આ વિદેહ દેશની રાજધાની પાછગથી મિથિલામાંથી બદલાઈને વૈશાલીમાં ગઈ હતી. વૈશાલીના સમ્બન્ધમાં ત્રણ મુખ્ય ધર્મોની માન્યતા નીચે પ્રમાણે હતી.

ક બૌદ્ધ દષ્ટિકોણ

1. The Vajjis, like the Licchavis, are often associated with the city of Vesali which was not only the Capital of the Licchavi clan, but also the metropoli's of the entire confederacy. ' A Buddhist tradition quoted by Rockhill (Life of the Buddha, P. 62.) mentions the city of Vesali as consisting of three districts. these districts were probably at one time the seats of three different clans.

—G. of Early Buddhism Page 12

અર્થાત્-વૈશાલી કેવલ લિચ્છવિઓની જ રાજધાની ન હતી, પરંતુ સંપૂર્ણ વજ્જસંઘની રાજધાની હતી. વૈશાલીમાં ત્રણ ગઢ હતા.

ગઢના પ્રમાણ માટે અમે અહીંયા 'જતકદુ-કથા'નું (ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશી) 'એકપણુ જતક' પૃષ્ઠ ૩૬૬નું ઉદ્ધરણ આપીએ છીએ. 'વૈશાલિનગરં ગાવુતગાવુતન્તરે તીહિ પકારેહિ પરિક્વિલ્લં, તીસુ ઠાનેસુ ગોપુરદ્વાલકોટ્ઠકયુત્તં ।''

અર્થાત્— 'વૈશાલી નગરમાં બળ્યે માર્દલ (ગાવુતગાવુત) પછી એક એક ગઠ હતો અને તેમાં ત્રણ સ્થાનો ઉપર અગાસીઓ સહિત પ્રવેશદ્વાર બનેલાં હતાં. આવી જ રીતે, 'લોમ હંસ જતક' પૃષ્ઠ ૨૮૩માં પણ લખ્યું છે. જમકે—

“.....વૈસાલિયં તિષ્ઠં પાકારાનં અન્તરે.....।”

Ajatasattu is called Vedehiputto or Vaidehi-putra.....goes to show that king Bimbisara established metrimonial alliance with the Licchavis by marrying a Licchavi princess.

— G. of Early Buddhism page-13

અજાતશત્રુને વૈદેહીપુત્ર કહેવામાં આવે છે, એથી સ્પષ્ટ છે કે બિમ્બિસારે (શ્રેણિકે) લિચ્છવી રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરીને લિચ્છવિઓ સાથે વૈવાહિક સન્ધિ-સંબંધ બાંધ્યો હતો.

૨. વિદેહનો રાજા કરાલ જનક બહુ કામી હતો અને એક કન્યા ઉપર બલાતકાર કરવાને કારણે પ્રજાએ તેને મારી નાખ્યો હતો. ધણું કરીને કરાલ વિદેહનો છેલ્લો રાજા હતો. પ્રાયઃ તેની હત્યા પછી જ ત્યાં રાજસત્તાનો અંત આવી ગયો

અને સંધ-રાજ્ય સ્થાપિત થયું. સાતમી- છઠ્ઠી શતાબ્દિ ઈ. પૂ. માં વિદેહની પાટોશમાં વૈશાલીમાં પણ સંધ. રાજ્ય હતું; ત્યાં સિચ્છવી લોકો રહેતા હતા. વિદેહો અને સિચ્છવીઓના જુદા જુદા સંધો આપસમાં મળીને એક જ સંધ કે ગણરૂપે બની ગયા હતા અને તેનું નામ વૃજિ (કે વન્જ) ગણ હતું..... આખા વૃજિસંધની રાજધાની પણ વૈશાલી જ હતી. એની ચારે તરફ ત્રણ ગઢ હતા. જમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મોટા મોટા દરવાજા અને પહેરા ભરવાના મીનારાઓ બનેલા હતા.

—ભારતીય ઇતિહાસની રૂપરેખા ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૩૨૦-૩૨૩

ખ. વૈદિક દષ્ટિકોણ

૧. રામાયણના બાલકાંડમાં સર્ગ ૪૭માં લખ્યું છે કે—

દક્ષાકોઽસ્તુ નરવ્યાઘ્રપુત્રઃ પરમધાર્મિકઃ ।

અલમ્બુષાયામુત્પન્નો વિશાલ ઇતિ વિશ્રુતઃ ॥

તેન ત્રાસીદિહ સ્થાને વિશાલેતિ પુરીકૃતા । ૧૧-૧૨ ।

દક્ષાકુ રાજની રાણી અલંબુષાના પુત્ર વિશાલે વિશાલા નગરી વસાવી.

૨. ભાગવત પુરાણના નવમા સ્કન્ધ અ. ૨, શ્લોક ૩૩માં વિશાલે વૈશાલી નગરી વસાવી, એવું વર્ણન છે.

“વિશાલો વંશકૃદ્ રાજા વૈશાલીં નિર્મમે પુરીમ્ ।”

The seat of the central government shifted from Janakapura in the Nepal Tarai to Vaisali (Modern Basarha in the district of Muzaffarpur) which came into prominence in the 6th century B. C.

—History of Tirhut By S. N. Singh. page-34-35

અર્થાત્-જનકપુર (મિથિલા) ની કેન્દ્રીય સરકાર અહીંથી જાહીને વૈશાલી (આધુનિક બસાઠ, મુજફ્ફરપુર જિલ્લાની અંદર આવેલું) માં આવી ગઈ હતી. ૧

મ. જન દષ્ટિકોણ

इतश्च वसुधावध्वा मौलिमाणिक्यसन्निभा ।

वैशालीति श्रीविशाला नगर्यस्त्यगरीयसी ॥१८४॥

आखंडल इवाखंडशासनः पृथिवीपतिः ।

चेटोकृतारिभूपालस्तत्र चेटक इत्यभूत् ॥१८५॥

—ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રપર્વ-૧૦૫૪ ૭૭

અર્થાત્ — ધનધાન્યથી ભરપુર વિશાલ વૈશાલી નામની નગરી છે. તેના પર ચેટકનું શાસન હતું.

तए णं से कूणिआया तेत्तीसाए दन्तिसहस्सेहि तेत्तीसाए
आससहस्सेहि तेत्तीसाए रहसहस्सेहि तेत्तीसाए मणुस्सकोहीहि

૧ રાષ્ટ્ર ઉપર શાસનની માન્યતા પ્રમાણે વિદેહની રાજધાની મિથિલા વૈશાલીથી ઉત્તર-પશ્ચિમમાં ૩૫ માઈલ ઉપર હતી.

—જુઓ બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા. પૃષ્ઠ ૨૬.

સદ્ધિ સંપુરિવુડે સન્વિડ્દીઁ જાવ રવેણં સુમેદ્ધિં વસદ્ધિં સુમેદ્ધિં
 પાયરાસેદ્ધિં નાદ્ધિગિદ્ધિં અન્તરાવાસેદ્ધિં વસમાણે વસમાણે અંગ-
 જ્ઞવચ્ચસ્સ મજ્ઞં મજ્ઞેણં જેણેવ વિદેહે જણવણ જેણેવ વેસાલી
 નયરી, તેણેવ પહારેત્થ ગમણાણ

—નિરયાવલિયાઓ, પૃષ્ઠ-૨૬

અર્થાત્—ત્યારે રાજા કોણિકે ૩૩ હજાર હાથીઓ સાથે,
 ૩૩ હજાર ઘોડાઓ સાથે, ૩૩ હજાર રથો સાથે અને ૩૩
 કોડ મનુષ્યો સાથે—બધી સુલભ સામગ્રીઓ સાથે અંગ^૧ જન-
 પદની વચ્ચેથી નિકળી વિદેહ જનપદની રાજધાની વૈશાલી
 નગરી તરફ પ્રયાણ કર્યું.

વૈશાલી અથવા આધુનિક બસાહ

રાજા વિશાલે વસાવી હોય તે કારણે આનું નામ વિશાલા
 અથવા વૈશાલી પડ્યું હોય કે પછી ભીંતોને ત્રણ વાર દૂર
 ખસેડીને આને વિશાલ કરવાને લીધે આનું નામ વૈશાલી પડ્યું
 હોય પરંતુ આ એક વિશાલ નગરી જરૂર હતી. આજ કાલ

૧ ડૉ. ત્રિભુવનદાસે ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં
 અંગ દેશને મધ્યપ્રદેશના નામથી ઓળખાવ્યો છે. આજ પુસ્તકના
 ભાગ પહેલો પૃષ્ઠ ૪૬ ના નકશા પ્રમાણે જો ફૂલિય રાજના માર્ગની
 શોધ કરવી હોય તો રાજા ફૂલિયને મગધદેશની વચમાં થઈને વિદેહ
 જવું પડ્યું હશે. ઉપર બતાવેલા ‘નિરયાવલિયાઓ’ના પાઠ પ્રમાણે
 અંગથી વિદેહમાં જવા માટે વચમાં કોઈ દેશ નહોતો પડતો તેથી
 ડૉ. સાહેબની માન્યતા કેવલ માત્ર કલ્પના જ છે.

આ સ્થાન 'બસાઢ' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. બસાઢની આસપાસ માર્છલો સુધી ફેલાયેલા જુના ખંડેરો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. અત્યારે જે સ્થાનો ઉપર બસાઢ, બનિયા, ઢાલ્હુઆ, ફૂમનછપરાગાછી અને વાસુકુંડ વસેલા છે. તે પોતાના પૂર્વવર્તી પ્રાચીન નગર વૈશાલી, વાણિજ્યગ્રામ, ઢાલ્હાગ સન્નિ-વેશ, કર્મારગ્રામ અને કુંડપુરની સૂચના માત્ર આપે છે.

પ્રાચીન વજ્જી^૧ ગણતંત્રની રાજ્યધાની વૈશાલી હતી. આ દેશના શાસક લિચ્છવીર ક્ષત્રિયો હતા. અને તેઓ ગંગાના ઉત્તર વિદેહદેશમાં વસતા હતા. જેના પ્રમાણે અમે નીચે આપીએ છીએ. આ પ્રમાણેના આધારે વાચકો પોતાની બુદ્ધિથી એ વાતનો નિર્ણય કરે કે જેઓ લછવાડ (મુંગેર જીલ્લો—મોદાગિરિ)ને લિચ્છવિઓની ભૂમિ અથવા રાજધાની હતી એમ માને છે. તેઓની ધારણા કેટલી બ્રાન્ત અને અનર્થમૂલક છે.

૧ લિચ્છવિ અને વિદેહોના રાષ્ટ્રનું નામ 'વજ્જી' હતું. વજ્જી કોઇ જુદી જાતિ ન હતી. 'મહાપરિનિવ્વાનસુત્ત'ની ટીકામાં લખ્યું છે કે—“ રઠ્ઠસ્સ પન વજ્જી સમજ્જા ।” અર્થાત્ 'વજ્જી' રાષ્ટ્રનું નામ હતું.

૨ દિવ્યાવદાનમાં આનું નામ 'લિચ્છવિ' છે.

પરંતુ મહાવસ્તુમાં આને જ 'લેચ્છવી' રૂપે લખ્યું છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોનો જે અનુવાદ ચીની ભાષામાં થયો છે, તેમાં 'લેચ્છવી' અને 'લેચ્છવી' બન્ને રૂપો મળે છે. “ સૂત્રકૃતાંગ ” અને “ કલ્પસૂત્ર ” આદિ જૈન-શાસ્ત્રોમાં આનું પ્રાકૃત રૂપ 'લેચ્છઈ' છે. જેનું સંસ્કૃત

—“ Vesali—a city, capital of the Licchavis ”

—Dictionary of Pali proper Names Part II
page—940

અર્થાત્—વૈશાલી લિચ્છવિઓની રાજધાની હતી.

વૈશાલી લિચ્છવિઓની રાજધાની હોવાને લીધે તે મગધ કે અંગ દેશમાં ન હોઈ શકે. કારણ કે ત્યાં લિચ્છવિઓનું ક્યારેય રાજ્ય ન હતું. તેમનું રાજ્ય વિદેહદેશમાં ગંગાની ઉત્તરમાં હતું.

ખ- ‘ વજ્જ (લિચ્છવી અને વિદેહોનું રાષ્ટ્ર) અને મગધ જનપદોની વચ્ચે ગંગા નદીની સીમા હતી. ’

—અંશુત નિકાય. ભૂમિકા પ્રથમ ભાગ, પૃષ્ઠ ૩

૩૫ ટીકાકારોએ કરેલા પ્રમાણે ‘ લેચ્છકી ’ છે. કુલ્લુકભટ્ટ અને રાધવાનન્દ નામના અંગાદી ટીકાકારોએ આને ‘ લિચ્છવિ ’ રૂપે લખ્યું જે. જે ધણું કરીને પ્રાચીન અંગલા ભાષામાં લકાર અને નકારને સમાન માનવાને કારણે ભ્રમથી થઈ ગયું લાગે છે. ‘ મનુસંહિતા ’ માં જોલી અને બુલ્લહર બન્નેએ ‘ લિચ્છવ ’ પાઠ રાખ્યો છે (જુઓ—ટાઈમ્સ ઈન એન્ડિયન્ટ ઈન્ડિયા, પૃષ્ઠ ૧૯૪ થી ૨૯૬) કુલ્લુકભટ્ટથી મેઘાતિથિ ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં અને ગોવિન્દરાજ ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા છે. આ બન્નેએ ‘ લિચ્છવિ ’ પાઠ આપ્યો છે. ‘ પાંચઅસદ મહાણુવો ’ માં ‘ લિચ્છવી ’ અને ‘ લેચ્છઈ ’ બન્ને પર્વાયવાચી છે અને લેચ્છઈનું સંસ્કૃત ૩૫ ‘ લેચ્છકી ’ છે.

(ગ) “ We are told that king Bimbisara had the road all the way from Rajagaha to the Ganges decorated with flags and garlands, and that the Licchavis too had decorated the road from the Ganges to Vesali ”

—Geography of Early Buddhism, page-10

અર્થાત્—રાજગૃહથી લઈ ને ગંગા સુધીના આખો રસ્તો બિમ્બિસારે ધ્વજ પતાકાઓથી શણગારી રાખ્યો હતો. અને તેજ પ્રમાણે લિચ્છવિઓએ ગંગાથી વૈશાલી સુધીના માર્ગ શણગાર્યો હતો.

(ધ) “ North of the Magadhas and on the other side of the Ganges were tribes of Vajjis (chief town of Vesali) and still farther north the Mallas ”

—The life of Buddha by E. J. Thomas. page-13

લિચ્છવિ અને વજ્જી (સં. વૃજિ) પર્યાયવાચી છે; (દેખો ટી. ઈ. એ. ઈન્ડિયા, પૃષ્ઠ ૩૧૧)

મનુએ લિચ્છવિઓને પ્રાત્ય લખ્યા છે. (મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૧૦, શ્લોક ૧૦) અર્થાત્ લિચ્છવિ મનુના મતે હીન ક્ષત્રિયો હતા. પરન્તુ લિચ્છવિ હીન ક્ષત્રિયો ન હતા. આ લોકો બ્રાહ્મણ ધર્મના અનુયાયી ન હોવાથી તથા અહંતો અને ચૈત્યો (જિનાલયો) ની પૂજા કરતા હતા તેથી મનુએ આ લોકોને પ્રાત્ય તરીકે લખ્યા હાગે છે. આનું વર્ણન અથર્વવેદમાં પણ મળે છે.

અર્થાત—મગધના ઉત્તરમાં અને ગંગાની પેલે પાર વજ્જીઓની જાતિ હતી. [મુખ્ય નગર વૈશાલી] અને તેનાથી પણ ઉત્તરની તરફ મલ્લો રહે છે.

“ The City of Vaisali (Basarh in the Muzaffarpur district of Bihar) the Capital of powerful Licchavi clan, was a strong hold of Buddhism in the early days.”

— 2500 years of Buddhism, page-320

અર્થાત્ લિચ્છવિવંશની શક્તિશાલી રાજધાની વૈશાલી (વિહારના મુજફ્ફરપુર જિલ્લાનું બસાઢ) નગર રાજ્યાતના દિવસોમાં બૌદ્ધધર્મનો એક કિલ્લો હતો.

જૈનગ્રંથોમાં ૬ આર્ય જાતિઓનું વર્ણન છે. તે જાતિઓનાં નામ આ પ્રમાણે હતા:—૧ ઉગ્ર, ૨ ભોગ, ૩ રાજન્ય, ૪ જ્ઞાત, ૫ કુરુ, અને ૬ ઈક્ષ્વાકુ. ૨ત્તી પરગણામાં બસાઢ ગામ છે.

૧ જ્ઞાતને માટે પ્રાકૃતમાં નાય, નાત અને નાથ શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલો છે. જ્ઞાત શબ્દનો પ્રયોગ પણ ઘણે સ્થળે થયેલો છે.

— જુઓ બૃહત્કલ્પસૂત્ર વૃત્તિ સહિત વિભાગ-૩, પત્ર ૯૧૨-૧૪

અહીં જથરિયા લોકો રહે છે. રાહુલ સાંકૃત્યાયનના મતાનુસાર આજ પ્રાચીન જ્ઞાતૃકો છે. આજ આ ગણતંત્રના સંચાલક અને તીર્થ કર ભગવાન મહાવીરના જન્મદાતા હતા. આ જાતિમાં જન્મ લેવાને લીધે ભગવાન મહાવીર 'નાતપુત્ર,' 'જ્ઞાતપુત્ર' અથવા 'જ્ઞાતપુત્ર' કહેવાય છે.

બુદ્ધના સમયમાં ગંગાથી બસાઢ અથવા વૈશાલી ૩ થોજન (૨૪ માઈલ) દૂર હતી. આજકાલ પટણાથી ૨૭ માઈલ અને હાજીપુરથી ૨૦ માઈલ ઉત્તરમાં મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાં બસાઢ ગામ છે. બસાઢથી બે માઈલ દૂર બખરાની પાસે અશોક સ્તંભ છે. આનું પ્રથમ નિરીક્ષણ સેન્ટ માર્ટિન અને જનરલ કનિંધામે કર્યું હતું. આજ લોકોએ બસાઢના પ્રાચીન ખંડેરો તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ૧૯૦૩-૪માં ડૉ. બ્લાખની દેખરેખ નીચે ખોદકામ થયું હતું. ત્યાર પછી ૧૯૧૩-૧૪માં ડૉક્ટર સ્પૂનરે ખોદાઈ-કામ કરાવ્યું હતું. ખાસ કરીને મોહરો અને માટીના બનેલા પદાર્થો મળ્યા છે.

આ સ્થાન આજકાલ 'રાજવિશાલને ગઢ' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ વિસ્તૃતાકાર છે. ઈંટોથી ભરેલું ઊંચું સ્થાન છે. આનો ઘેરાવો લગભગ એક માઈલમાં છે. ડૉ. બ્લાખના માપના હિસાબે આ ગઢ ઉત્તરમાં ૭૫૭ ફીટ, દક્ષિણમાં ૭૮૦ ફીટ, પૂર્વમાં ૧૬૫૫ ફીટ તથા પશ્ચિમમાં ૧૬૫૦ ફીટ લાંબો છે. આજુબાજુના ખેતરો કરતાં ખંડેરોની ઇંચાઈ લગભગ

૮ ફીટ છે. આની ત્રણ બાજુ-દક્ષિણ દિશાને છોડીને એક બાઈ જવું છે. આ અત્યારે ૧૨૫ ફીટ પહોળી છે. પરંતુ કનિંધામે આની પહોળાઈ ૨૦૦ ફીટ લખી છે. જથી ગઢના ત્રણ તરફ તળાવ હોવાનું અનુમાન થાય છે. વર્ષા ઋતુમાં અને શિયાળામાં દક્ષિણ બાજુ થઈને ગઢ ઉપર ઋઈ શકાય છે.

ગઢની પાસે લગભગ ૩૦૦ ગજ દૂર દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં એક સ્તૂપ છે. આ ઇંટોનો બનેલો છે. અને આજુબાજુના ખેત-રેથી ૨૩ ફીટ અને ૮ ઈંચ ઊંચો છે. ધરતી ઉપર એનો વ્યાસ ૧૪૦ ફીટ છે. આ સ્તૂપની ચર્ચા ચીનીઓએ નથી કરી. અહીંઆ સ્તૂપની પાસે ખોદાઈ કામ કરતાં મધ્યકાલીન યુગના બે સુંદર કોતરેલા પથરના થાંભલાઓ મળ્યા છે.

ગઢની પશ્ચિમે બાવન તળાવોની ઉત્તરીય ટેકરા ઉપર એક ન્હાનું એવું આધુનિક મંદિર છે. ત્યાં કેટલીએ મધ્યકાલીન ખંડિત બુદ્ધ, બોધિસત્ત્વ, વિષ્ણુ, હર-ગૌરી, ગણેશ, સપ્તમા-તૃકા તેમજ જૈન તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. અહીંઆ સૌથી વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ જ ચીજે મળેલી છે, તે મહારાજાઓ મહારાણીઓ તથા બીજા અધિકારીઓની પોતાના નામથી અંકિત સેંકડો મોહરો છે. તે મોહરો ઉપર જ કંઈ લખેલું છે તેના કેટલાક નમૂનાઓ નીચે આપીએ છીએ.

૧ મહારાજાધિરાત્રીચન્દ્રગુપ્ત-પત્ની મહારાજશ્રીગો-

વિન્દગુપ્તમાતા મહાદેવી શ્રી ધ્રુવસ્વામિની.

અર્થ— મહારાજાધિરાજ શ્રી ચંદ્રગુપ્તની પત્ની, મહારાજ શ્રી ગોવિન્દગુપ્તની માતા મહાદેવી શ્રી ધ્રુવ સ્વામિની.

૨ યુવરાજમટ્ટારક-પાદીય બલાધિકરણ ।

અર્થ—માનનીય યુવરાજન સૈન્યની ઓફીસ

૩ શ્રી પરમમટ્ટારક પાદીય કુમારામાત્યાધિકરણ ।

અર્થ— રાજાની સેવામાં લીન કુમારના મંત્રીની ઓફીસ,

૪ દણ્ડપાશાધિકરણ ।

અર્થ— પોલીસના વડાની ઓફીસ.

૫ તીરશ્રુત્યુપરિકાધિકરણ ।

અર્થ— તિરહુત (તીરભુક્તિ)ના રાજ્યપાલનું કાર્યાલય.

૬ તીરશ્રુત્તૌ વિનયસ્થિતિસ્થાપકાધિકરણ ।

અર્થ— તીરભુક્તિના સમાચાર-સંશોધકનું કાર્યાલય.

૭ વૈશાલ્યધિષ્ઠાનાધિકરણ ।

અર્થ— વૈશાલી નગરીના રાજ્ય-શાસનનું કાર્યાલય.

અનિયા અને ચક્રામદાસ

બસાઢ ગઢથી ઉત્તર-પશ્ચિમમાં લગભગ એક માઈલ દૂર અનિયાગામ છે. એનો દક્ષિણી ભાગ ચક્રામદાસ છે. એય.

ખી. ૩૫૬૫. ગૈરિકે અહીં બે પત્થરની મૂર્તિઓ હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જો ૨ " ૨ " x ૧૪ " x ૩ " અને ૧ " ૧૦ " x ૧ " x ૩ " હતી. અહીંઆ કેટલાક માટીના પદાર્થો, મૂર્તિઓ અને સિક્કાઓ મળેલા છે. માટીનો બનેલો દીવો (દીવેટ) પણ તેમાં એક છે. ગળામાં પહેરવાની કેટલીક ચીજો પણ મળેલી છે. ગઢ અને ચકરામદાસની વચ્ચે લગભગ અડધો માઈલ લાંબુ એક તળાવ છે. જે ઘોડદૌડ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ચકરામદાસના દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં કેટલાક ઊંચા સ્થળો છે. જેના ઉપર પ્રાચીન ખંડેરો મળેલા છે.

કોલ્હુઆ

ગઢથી ઉત્તર-પશ્ચિમમાં બે માઈલ ઉપર કોલ્હુઆમાં અશોક સ્તંભ, [બખરાથી દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામાં ૧ માઈલ] સ્તૂપ અને મર્કટહુદ (આધુનિક નામ રામકુંડ) છે. વૈશાલીના સંબંધમાં હુએનસાંગે જે વર્ણન કર્યું છે, તે બરાબર આને મળતું આવે છે. હુએનસાંગે વૈશાલીના રાજપ્રાસાદનો ઘેરાવો ૪-૫ લી બતાવ્યો છે. અને ગઢનો ઘેરાવો ૫૦૦૦ ફીટથી કંઈક ઓછો છે. આ બન્ને બાબતો એક બીજાને ધણી જ મળતી આવે છે. આ ચીની પરિવ્રાજકે લખ્યું છે કે—‘ઉત્તર પશ્ચિમમાં અશોક બનાવેલો એક સ્તૂપ હતો અને ૫૦ કે ૬૦ ફીટ ઊંચો એક થાંભલો હતો, જેના શિખર ઉપર સિંહ કોતરેલો હતો. થાંભલાની દક્ષિણે એક તળાવ હતું. જ્યારે બુદ્ધ આ ઠેકાણે રહેતા

હતા ત્યારે તેમના વપરાશને માટે આ ખોદવામાં આવ્યું હતું. તળાવડાથી કંઈક દૂર પશ્ચિમમાં એક બીજો સ્તૂપ હતો. આ તે સ્થાને બનેલો હતો કે જ્યાં વાનરાઓએ બુદ્ધને મધ આપ્યું હતું. તળાવડાના ઉત્તર-પૂર્વ ખણામાં વાંદરાની એક મૂર્તિ હતી.'

આજકાલ આની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે—
કોલ્હુઆમાં એક થાંભલો છે જેના ઉપર સિંહની આકૃતિ છે. આના ઉત્તરમાં અશોકે બનાવેલો એક સ્તૂપ છે. સ્તૂપના દક્ષિણ તરફ રામકુંડ નામથી પ્રસિદ્ધ એક તળાવ છે. જે બૌદ્ધ-ઇતિહાસમાં 'મર્કટહદ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

અશોક સ્તંભ 'ભીમની લાઠી'ના નામથી અહીં પ્રસિદ્ધ છે. આ જમીનથી ૨૧ ફીટ ૯ ઇંચ ઊંચું છે. થાંભલાનો ઊપરનો ભાગ ૨ ફીટ ૧૦ ઇંચ ઊંચો છે. અને ધંટીના આકારનો છે. આના ઉપર પથ્થરની શિલા છે જેના ઉપર ઉત્તરાભિમુખ સિંહ બેઠેલો છે. જનરલ કનિંધામે ૧૪ ફીટ નીચે સુધી આનું ખોદકામ કરાવ્યું હતું. અને તે પાંચો નીચે પણ એવો જ ચીકણો જણાયો હતો, જેવો ઉપર છે. થાંભલાથી ઉત્તરમાં ૨૦ ગજ દૂર એક દૂટેલો સ્તૂપ છે. આ ૧૫ ફીટ ઊંચો છે. જમીન ઉપર આનો વ્યાસ ૬૫ ફીટ છે, અને આમાં લાગેલી ઇંચોનું માપ ૧૨" x ૯૬" x ૨૨" છે. સ્તૂપની ઉપર એક આધુનિક મંદિર છે. તેમાં મોર્તિવૃક્ષની

નીચે ભૂમિસ્પર્શ મુદ્રામાં બેઠેલી બુદ્ધની એક વિશાલ મૂર્તિ છે. જ મુગુટ હાર અને કાનના આભૂષણ સહિત છે. બુદ્ધના મસ્તકની બન્ને બાજુએ મુગુટ અને આભૂષણ પહેરેલી બે બેઠેલી મૂર્તિઓ છે. તેમના હાથો એવી રીતે રહેલા છે કે જાણે તેઓ પ્રાર્થના ન કરી રહ્યા હોય. આ બન્ને ન્હાની મૂર્તિઓની નીચે નીચેની પંક્તિઓ નાગરી લિપિમાં લખેલી છે. :-

૧ દેયધર્મોઽયમ પ્રવરમહાયાનયાયિનઃ કરણિકોચ્છાહઃ
(= ઉત્સાહસ્ય) મા (િ) ણવ્ય-સુતસ્ય.

૨ યદત્રપુણ્યમ્ તદ્ ભવત્વાચાર્યોપાખ્યાય-માતાપિતૉરાત્મ-
નશ્ચ પૂર્વગમમ (કુ) —

૩ ત્વા સકલ-સ(ત્) ત્વરાશેરનુચ્ચર-જ્ઞાનાવાપ્તયૈતિ ।”

અર્થાત્ - માણિક્યના પુત્ર લેખક અને મહાયાનના પરમ અનુયાયી ઉત્સાહે ધર્મપૂર્વક કરેલું આ દાન છે. આનાથી જ કંઈ પુણ્ય ઉપાર્જન થાય તે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, માતા-પિતા અને પોતાનાથી લઈને સમસ્ત પ્રાણીમાત્રના અનંત કલ્યાણની પ્રાપ્તિ માટે થાઓ. ”

સ્તમ્ભથી ૫૦ ફીટ દૂર રામકુંડ અથવા મર્કટહૂદ છે. જેના કાંઠા પર ફૂટાગારશાલા હતી. ફૂટાગારશાલામાં જ બુદ્ધે આનન્દને પોતાના નિર્વાણની સૂચના આપી હતી. ખેલકામ કરતાં પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જતી એક મોટી ભીંત મળી છે. જે

પાકી ઇંટોની બનેલી છે. ઇંટો ૧૫૩" x ૯૩" x ૨" છે. બીંતના પશ્ચિમ છેડે એક ન્હાના સ્તૂપના અવશેષો મળ્યા છે. આ સ્તૂપની ધણી ઇંટો આમતેમ પડેલી છે. સવા સાત ઇંચના વ્યાસવાળી એક ગોળ ઇંટ હતી જનો ઉપરનો ભાગ ગોળ હતો. આના વચમાં એક ગોળ કાણું હતું. કનિંધામનું માનવું છે કે આ ઇંટ સ્તૂપના શિખર પરની હશે.

કાલ્હુઆ, બનિયા અને બસાઢની પશ્ચિમમાં “ન્યોરી નાલા” નામની નદીનો ૫૮ ધણે દૂર સુધી ફેલાયેલો છે. અત્યારે આમાં ખેતી થાય છે.

અહીં આ એક એવી લોકાકૃતિ ચાલે છે કે પ્રાચીન વૈશાલીની ચારે તરફ ખૂણાઓમાં ચાર શિવલિંગો હતા. પરંતુ આનો કોઈ આધાર મળતો નથી. અને એની સાબીતી માટે ન કોઈ પ્રમાણ છે. ઉત્તર-પૂર્વી ‘મહાદેવ’ જે કૂમનછપરાગાછીમાં છે તે વાસ્તવમાં બુદ્ધની મૂર્તિ છે. જે ચતુર્ભુજ છે. ઉત્તર-પશ્ચિમમાં એક આરસપાહણનું લિંગ બનેલું છે જે બિલકુલ આધુનિક છે. અહિંના લોકો આ બન્નેને મહાદેવના રૂપમાં ખૂબ જ ભક્તિ-ભાવથી પૂજે છે.

વૈશાલીમાં ચીનીયાત્રી

વૈશાલીમાં ફાહિયાન અને હુએનસાંગ વગેરે ચીની યાત્રીઓ આવ્યા હતા. એ લોકોએ પોતાના પ્રવાસ-વર્ણનોમાં એનું વર્ણન કર્યું છે.

ફાલ્ગુણે લખ્યું છે કે—“ વૈશાલી નગરના ઉત્તરમાં રહેલા ‘મહાવન’ માં કૂટાગારવિહાર છે કે જ બુદ્ધદેવનું નિવાસ-સ્થાન છે. આનંદનો અર્ધાંગ સ્તૂપ છે. શહેરમાં અંબપાલી નામની વૈશ્યા રહેતી હતી. તેણે બુદ્ધદેવનો સ્તૂપ બનાવરાવ્યો, તે હજી સુધી તેવો જ છે. શહેરના દક્ષિણમાં ત્રણ ‘લી’ ઉપર અંબપાલી વૈશ્યાનો બગીચો છે, જ તેણે બુદ્ધદેવને દાનમાં આપ્યો કે તેઓ આમાં રહે. બુદ્ધદેવ પરિનિર્વાણને માટે જ્યારે શિષ્યો સાથે વૈશાલીના પશ્ચિમ દરવાજા થઈને નિકળ્યા તો જમણી તરફ વૈશાલી નગરને જોઈને શિષ્યોને કહ્યું કે આ મારી છેલ્લી વિદાય છે, પછી લોકોએ ત્યાં સ્તૂપ બનાવરાવ્યો.

અહીંથી પશ્ચિમ તરફ ત્રણ ચાર ‘લી’ ઉપર એક સ્તૂપ છે. બુદ્ધદેવના પરિનિર્વાણ પછી સો વર્ષ બાદ વૈશાલીના લિશ્તુકોએ વિનય-દશ-શીલની વિરુદ્ધ આચરણ કર્યું હતું.

આ સ્થળેથી ચાર ચોજન આગળ ચાલીને પાંચ નદી-ઓના સંગમ ઉપર પહોંચ્યા. આનન્દ પરિનિર્વાણ માટે મગધથી વૈશાલી ગયો. દેવતાઓએ અજતશત્રુને ખબર આપી. અજત-શત્રુ તરત જ સેના સાથે રથ ઉપર ચડીને નદી ઉપર પહોંચ્યો. વૈશાલીના લિશ્તુકોએ પણ આનંદનું આગમન સાંભળ્યું અને સત્કાર કરવા નદી ઉપર જઈ પહોંચ્યા. આનન્દે વિચાર્યું કે આગળ જઈશ તો અજતશત્રુને ખોટું લાગશે અને પાછો વળીશ તો લિશ્તુકો શેકશે. પરિણામે તેઓએ નદીની વચમાં

જ 'તેજોકસિણ' (તેજઃકૃત્સ્ન) સમાધિવડે પરિનિર્વાણુ પ્રાપ્ત કર્યું. શરીરને બે ભાગોમાં વિભક્ત કરી એક એક ભાગ બન્ને કાંઠાએ ઉપર પહોંચાડ્યો અને બન્ને રાજ્યોને અડધો અડધો શરીરનો ભાગ મળ્યો. તેઓ તે લઈને પાછા વળી ગયા અને પોતપોતાના સ્થાને સ્તૂપ બનાવરાવ્યા. ”

હુએનસાંગે પોતાના યાત્રા-પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે—
 “આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફલ લગભગ પાંચ હજાર લીર છે—ભૂમિ ઉત્તમ અને ઉપજાતિ છે. ફલ અને ફૂલ ખૂબ થાય છે, ખાસ કરીને ફેરી અને ફળાં, અને લેઃકા એનો ઉપયોગ પણ ખૂબ કરે છે. હવા—પાણી સ્વભાવિક અને અનુકૂળ આવે એવાં છે, અને મનુષ્યોનાં આચરણ શુદ્ધ અને પવિત્ર છે. અહીંના લોકોની ધર્મ—પ્રત્યે રુચિ છે, અને વિધાની ખૂબ જ કદર કરનારાં છે.^૩ વિરોધી અને બૌદ્ધો બન્ને મળીને રહે છે. કોઈ સેંકડો સંધારાઓ અહીં હતાં પરંતુ તે બધાં ખંડેરો થઈ ગયા છે. કોઈ બે—ચાર

૧ એક પ્રકારનો યોગાભ્યાસ છે; જેમાં આંખને તેજ ખંડ ઉપર લગાવીને ધીરે ધીરે આખા ભૂમંડલને તેજોમય જોવાની ભાવના કરવામાં આવે છે.

બુદ્ધચર્યા - પૃષ્ઠ ૫૮૩

૨ કનિંધામની ‘એનશિયન્ટ જિઓગ્રાફી ઓફ ઇન્ડિયા’ (સં. શ્રી. સુરેન્દ્રનાથ મજૂમદાર)માં પૃષ્ઠ ૬૫૭ ઉપર ૧ માઈલને ૫.૬૨૫ અથવા ૬ લી લગભગ માની છે. એક યોજનામાં ૮ માઈલ માનવામાં આવે છે.

૩ આજકાલ પણ એજ રિથિતિ છે.

ખાકી છે પરન્તુ તેમાં સાધુઓ નથી. કોઈ ઠેકાણે છે તો બહુ જ થોડા. દસ વીસ મન્દિરો દેવતાઓના છે, જ્યાં અનેક મતાનુયાયીઓ ઉપાસના કરે છે. જૈનધર્મને માનનારાઓ મોટી સંખ્યામાં છે.

વૈશાલીનું પ્રધાન શહેર બીલકુલ ઉજ્જડ છે. આનું ક્ષેત્રફલ ૬૦થી૭૦ લી સુધી અને રાજમહેલનો વિસ્તાર ચાર કે પાંચ 'લી'ના ઘેરાવામાં છે. ધણા ઓછા લોકો આમાં રહે છે. રાજધાનીના પશ્ચિમોત્તર પાંચ કે છ 'લી' દૂર એક સંધારામ છે. આમાં કેટલાક સાધુઓ રહે છે. આ લોકો સમ્મતીય સંસ્થા પ્રમાણે હીનયાન સંપ્રદાયના અનુયાયી છે.

ક્ષત્રિયકુંડ

બસાઢની પાસે વાસુકુંડ નામનું સ્થાન છે, જે પ્રાચીન ક્ષત્રિયકુંડનું સ્થાનાપન્ન છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં આનો સ્થાન નિર્દેશ કરતાં લખ્યું છે કે—

૧ અત્યિ દ્વહ મરહવાસે મજ્ઞિમદેસસ્મ મણ્ડણં પરમં ।

સિરિકુણ્ડગામનયરં વસુમહરમણીતિલયભૂયં ॥૭૧॥

—નેમિચન્દ્રસૂરિકૃત મહાવીરચરિયં પત્ર ૨૬

ભારતના મજ્ઞઝમ (મધ્યદેશ) માં કુંડગ્રામ નગર છે.

૨ જમ્બુદ્વીવે બં દીવે મારહે વાસે . . . દાહિણમાહિણકુંડપુર-
સંનિવેસાઓ ઉત્તરસ્વત્તિયકુંડપુરસન્નિવેસંતિ નાયાણં સ્વત્તિયાણં

સિદ્ધત્થસ્સ સ્વત્તિયસ્સ વાસવગુત્તસ્સ તિસલાણ સ્વત્તિયાણીણ
વાસિઢ્ઢસગુત્તાણ અસુમાણં પુગ્ગલાણં અવહારં કરિત્તા સુમાણં
પુગ્ગલાણં પક્ખેવં કરિત્તા કુચ્છિસિ ગઢ્ઢં સાઢ્ઢરહ્ ।

—આચારાઙ્ગસૂત્ર (ટીકા સહિત), પત્ર ૩૮૫

જંખૂદ્ધીપના ભારતવર્ષમાં દક્ષિણ બ્રાહ્મણકુંડપુર—સન્નિ-
વેશથી (આલીને) ઉત્તર ક્ષત્રિયકુંડપુર સન્નિવેશમાં શાત્રુક્ષત્રિયોનાઃ
કાશ્યપગોત્રીય સિદ્ધાર્થક્ષત્રિય (રાજા)ની (પત્ની) વાસિષ્ઠગોત્રીય
ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી (રાણી)ની કુક્ષિમાં અશુભ પુદ્ગલોને દૂર કરીને
શુભ—પુદ્ગલોને નાખીને ગર્ભ—પ્રવેશ કરાવે છે.

૩ ભગવાનને આચારાઙ્ગસૂત્રમાં વિદેહવાસી કહ્યા છે.
જો કે ટીકાકારોએ આના એકજ જવા અર્થો કર્યા છે, પરંતુ તે
ઠીક નથી. નીચે અમે કલ્પસૂત્રમાં આવેલા ‘વિદેહ’ શબ્દનો
પ્રમાણપૂર્વક ખુલાસો કરીએ છીએ. તે ઉપરથી વાચકો
સત્ય સમજી શકશે.

(ક) કલ્પસૂત્રમાં આવેલો વિદેહ સંબંધી પાઠ નીચે
પ્રમાણે છે.

“ નાણ નાયપુત્તે નાયકુલચન્દે વિદેહે વિદેહદિન્ને વિદેહ-
જન્ને વિદેહસૂમાલે તીસં વાસાઈં વિદેહંસિ કહ્ઠુ । ”
સૂત્ર ૧૧.

આજ પાઠ આચારાંગસૂત્રમાં પણ છે.

શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે બનાવેલી ‘કલ્પસૂત્ર’ ઉપરની પોતાની ‘સુબોધિકા’ નામની ટીકામાં ‘વિદેહ’ શબ્દનો અર્થ “(વિદેહે) વજ્રઋષભનારાચસંહનનસમચતુરસ્રસંસ્થાનમનોદરત્વાત્ વિશિષ્ઠો દેહો यस્ય સ વિદેહઃ” (પૃ ૨૬૨, ૬૩) કયો છે, જે સંગત નથી લાગતો. એમ લાગે છે કે ‘આવશ્યકચૂર્ણિ’ નો પાઠ તેઓના જોવામાં નથી આવ્યો. જે જોયો હોત તો આવો અર્થ ન કરત. આવશ્યકચૂર્ણિનો પાઠ અમે નીચે આપીએ છીએ.

“ ણાતે ણાતપુત્તે ણાતકુલવિણિવટ્ટે વિદેહે વિદેહદિન્ને વિદેહજન્ને વિદેહસમાલે સત્તુસ્સેહે સમચતુરસસંઠા-
ણસહિતે વજ્જરિસમ્ભનારાયસંઘયણે અણુલોમવાયુવેગે કંકગ્ગહણી
કવોયપરિણામે । ”

— ઋ. કે. પેટી. રતલામપ્રકાશિત ‘આવશ્યકચૂર્ણિ.’ પૃ. ૨૬૨

આમાં ‘વિદેહ’ શબ્દ હોવા છતાં પણ કલ્પસૂત્રના ટીકાકારોએ વિદેહ શબ્દનો જે અર્થ કયો છે તે અહીં જુદી જ રીતે સમચતુરસસંઠાણસહિતે વજ્જરિસમ્ભનારાયસંઘયણે ” આ શબ્દોમાં રહેલો છે. આનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમનું ધ્યાન ભગવાનની જન્મભૂમિ તરફ—જે ખાસ બાબત હતી, ન જતાં તેમના શરીરના બંધારણ (વજ્રઋષભનારાય સંઘયણ અને સમચતુરસ્રસંસ્થાન) ની તરફ વધારે ગયું.

ડૉ. જોકોબીએ ‘વિદેહ’ શબ્દનો અર્થ ખુબ સંગત કયો છે. તેઓએ ‘sacred books of the East’ ના ૨૨મા

વિભાગના પૃષ્ઠ રંપદ ઉપર આનો અર્થ ' A videha ' અર્થાત્ 'વિદેહવાસી' કર્યો છે. પરન્તુ 'વિદેહજન્મે'નો અર્થ ' A native of videha ' અર્થાત્ 'વિદેહ નિવાસી' કર્યો છે. જે કે ઠીક નથી. 'વિદેહજન્મે'નો અર્થ 'વિદેહ દેશમાં શ્રેષ્ઠ' હોવો જોઈએ, કારણ કે 'જન્મે જાત્યઃ'નો અર્થ 'ઉત્કૃષ્ટ' કરવામાં આવ્યો છે. જેમ 'જાત્યઃ ઉત્કૃષ્ટ' અર્થઃ ' । ' (આવશ્યકનિર્ણયિત હારિભદ્રીય ટીકા પત્ર ૧૮૩ / ૧.)

(ખ) હવે અમે અમારા ઉપરના અર્થના સમર્થન માટે 'કલ્પસૂત્ર'ની 'સન્દેહવિષૌષધિટીકા' [શ્રી જિનપ્રભસૂરિકૃત] નું ઉદ્ધરણ આપીએ છીએ:—

“ एतेषां च पदानां कापि वृत्तिर्न दृष्टा, अतो वृद्धाम्ना यादन्यथापि भावनीयानि ” (પૃષ્ઠ ૬૫) અર્થાત્ આ પદોની વ્યાખ્યા કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં નથી આવી. તેથી પરમ્પરાથી જુદો અર્થ પણ તેનો થઈ શકે છે. આ ઉદ્ધરણથી અમારી ધારણાને પૂરેપૂરો ટેકો મળે છે, એમાં જરા પણ સન્દેહ નથી.

(ગ) અમારી માન્યતાનું વિશેષ સમર્થન કલ્પસૂત્રના બંગાલી અનુવાદ (વસન્તકુમાર ચક્રોપાધ્યાય એમ. એ. કૃત) થી પણ થાય છે. તેઓ લખે છે:—

‘ દક્ષ, દક્ષપ્રતિજ્ઞ, આદર્શ રૂપવાન, આલીન (કાચબાની માફક સંલીન વૃત્તિ), ભદ્રક (સુલક્ષણ), વિનીત, જ્ઞાત (સુવિ-

દિત, પ્રસિદ્ધ), જ્ઞાતિપુત્ર, જ્ઞાતિકુલચન્દ્ર, વૈદેહ, વિદેહદત્તાત્મજ,
વૈદેહશ્રેષ્ઠ, વૈદેહસુકુમાર, શ્રમાણુ ભગવાન્ મહાવીર ત્રિશ
વત્સર વિદેહ દેશે કાટાઈયા માતાપિતાર દેવત્વ પ્રાપ્તિ હૃદયે
ગુરૂજન ઓ મહત્તરગણેર અનુમતિ લઈયા સ્વપ્રતિજ્ઞા
સમાપ્ત કરિયા છિલેન.'

—કલ્પસૂત્ર, વસન્તકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય એમ. એ.
કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય, ૧૯૫૩ પૃ. ૮૭

આ બધા પ્રમાણોથી એ તાત્પર્ય નિકલે છે કે ભગવાનનો
જન્મ વિદેહ દેશમાં જ થયો હતો. મગધ કે અંગ દેશમાં નહિ.
છેવટે અમે આ વાતને વધારે પુષ્ટ કરવા માટે દિગમ્બર ગ્રંથોના
પણ પ્રમાણો આપીએ છીએ.

(૪) દિગમ્બર-શાસ્ત્રોમાં પણ કુંડપુરને જંબૂદ્વીપના
ભારતવર્ષમાં વિદેહદેશની અંદર બતાવ્યું છે.

(ક) ઉન્મીલિતાવધિદશા સહસા વિદિત્વા
તજ્જન્મભક્તિભરતઃ પ્રણતોત્તમાઙ્ગાઃ ।
ઘણ્ટાનિનાદસમવેતનિકાયમુખ્યા
દિષ્ટ્યા યયુસ્તદિતિ કુણ્ડપુરં સુરેન્દ્રાઃ ॥૧૭-૬૧ ॥

(મહાકવિ અસગ (ઈ. સ. ૯૮૮) વિરચિત વર્ધમાન
ચરિત્ર)

(ख) सिद्धार्थनृपतितनयो भारतवास्ये विदेहकुण्डपुरे ।

देव्यां प्रियकारिण्यां सुस्वप्नान् संप्रदर्श्य विभुः ॥४॥

(आचार्य पूज्यपाद (वि. ५मी शताब्दि) विरचित
दशलक्षित पृ. ११६)

(ग) अथ देशोऽस्ति विस्तारी जम्बूद्वीपस्य भारते ।

विदेह इति विख्यातः स्वर्गखण्डसमः श्रियः ॥१॥

तत्राखण्डलनेत्रालीपद्मिनीखण्डमण्डनम् ।

सुखांभः कुण्डमाभाति नाम्ना कुण्डपुरं पुरम् ॥५॥

(आचार्य जिनसेन (वि. ८मी शताब्दि) विरचित
हरिवंशपुराण अं. १, सर्ग २)

(घ).....

भरतेऽस्मिन् विदेहाख्ये विषये भवनाङ्गणे ॥२५१॥

राज्ञः कुण्डपुरेशस्य वसुधारापतत्पृथुः ।

..... ॥२५२॥

(आचार्य गुणवद्र (वि. ९मी शताब्दि) विरचित उत्तर
पुराण पृ. ४६०, भारतीय ज्ञानपीठ काशीथी प्रकाशित)

(ङ).....

विदेहविषये कुण्डसञ्ज्ञायां पुरि भूपतिः ॥७॥

નાથો નાથકુલસ્યૈકઃ સિદ્ધાર્થાશ્વત્થિસિદ્ધિમાક્ ।

તસ્ય પુણ્યાનુભાવેન પ્રિયાસીત્ પ્રિયકારિણી । ૮॥

(ઉપર્યુક્ત-પૃષ્ઠ ૪૮૨.)

ઉપર આપેલા પ્રમાણોમાં ક્ષત્રિયકુંડગામને મજ્જિમદેશમાં રહેલ વિદેહદેશની અંદર બતાવેલ છે. ઉપરના નિર્દેશ પ્રમાણે ‘ મજ્જિમદેશ ’ આર્યાવર્તનું બીજું નામ છે. એની અંદર જ વિદેહ દેશ છે. બીજી રીતે વિચારીએ તો ક્ષત્રિયકુંડ એ વિદેહ દેશનું એક સ્વતંત્ર નગર જ છે,

ભગવાનને શાસ્ત્રોમાં ‘વેસાલિય’ અર્થાત્ “વૈશાલિક”ના નામે લખ્યા છે. “ વૈશાલિક”ની વ્યાખ્યા કરતાં તેઓએ લખ્યું છે કે—

(૧) વિશાલા જનની યસ્ય વિશાલં કુલમેવ ચ ।

વિશાલં વચનં ચાસ્ય તેન વૈશાલિકો જિનઃ ॥

—સૂત્રકૃતાહ્મ શીલંકાચાર્ય ટીકા અ૦ ૨ ઉદ્દ૦ ૩.

વિશાલાપુત્ર (વિશાલાયાઃ અપત્યં વૈશાલિકઃ) પ્રભુ, વિશાલ રાજના કુલના હોવાથી અને વિશાલ વચનવાળા હોવાથી વૈશાલિક કહેવાતા હતા.

(૨) તત્થ ણં સાવત્થીએ નયરીએ પિંગલએ ણામં નિયંટે
‘વેસાલિયસાવએ પરિવસઃ (મૂલ છાયા)-તસ્યાં શ્રાવસ્યાં

નગર્યો પિંજલકો નામ નિર્ગ્રન્થો વૈશાલિકશ્રાવકઃ પરિવસતિ ।

—મગવતીસૂત્ર સટીક, ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૨૩૧

તે શ્રાવસ્તો નગરીમાં પિંગલક નામનો નિર્ગ્રન્થ વૈશાલિક-
શ્રાવક રહેતો હતો.

ભગવાનના વૈશાલિક નામથી તેમનો વૈશાલી સાથે ગાઢ
સંબંધ હતો એ સ્પષ્ટ થાય છે. જવી રીતે વિદેહમાં વસવાને
દીધે તેઓ ‘વિદેહ’ (વૈદેહ)ના નામથી સંબોધાતા, તે જ પ્રમાણે
‘વૈશાલી’ દેશથી તેમનો સંબંધ હોવાથી તેઓ ‘વૈશાલિક’
પણ કહેવાતા.

‘વૈશાલિક’ શબ્દની વ્યાખ્યા ‘વિશાલે (દેશે) મત્તઃ
વૈશાલિકઃએવી કરવાથી પૂર્વની સાથે અર્થની સંગતિ ઠીક
બેસે છે. જમ વિદેહ (વૈદેહ) નો અર્થ વિદેહદેશવાસી કર્યો છે.
વિદેહ દેશની જમ ‘વૈશાલી’ પણ દેશ તરીકે જ બોલાતો
હતો, જવી રીતે દીધનિકાયના મહાપરિ નિવ્વાણ સુત્ત (પૃ. ૧૨૮,
મહાબોધ ગ્રંથમાલા-પુષ્પ ૪, ઈ. સ. ૧૯૩૬)માં અમ્બપાલી
ગણિકા સલિક્ષુ-સંધ યુદ્ધને આપેલા. પોતાને આમંત્રણને
લિચ્છવિઓએ પોતાને આપવા માટે કરેલી પ્રાર્થનાના
જવાબમાં કહે છે કે ‘હે આર્યપુત્રો ! જો વૈશાલી-જનપદઃ
આપો તો પણ આ મહાનુ ભાત (ભોજન) ને નહીં આપું.

તેનું બીજું પ્રમાણ એ છે કે—

“ The Vaisali country is described by the pilgrim as being above 5000 li in circuit. ”

— On Yuan Chwanges, vol II page-63

અર્થાત્-યાત્રી (હુએનસાંગે) વૈશાલી દેશનું વર્ણન કરતાં તેનો ઘેરાવો ૫૦૦૦ ‘લી’ કરતાં વધારે બતાવ્યો છે.

તેથી આજસુધી ‘વિશાલા’ કે ‘વૈશાલી’ને શહેર સમજીને જે અર્થો કરવામાં આવ્યા છે તે બધા ભ્રામક છે. અને કુંડપુર જે વૈશાલીની સમીપમાં હતું તે તેનું પરુ(suburb) નહિ પરંતુ સ્વતંત્ર નગર હતું. તેમાં જ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો.

બ્રાહ્મણકુંડગ્રામ ક્ષત્રિયકુંડની સમીપમાં હતું. અને આ બન્નેની વચ્ચેમાં બહુશાલ ચૈત્ય હતું. એકવાર ભગવાન વિહાર કરતા કરતા બ્રાહ્મણકુંડ પધાર્યા અને આ ગામની પાસે બહુશાલ ચૈત્યમાં આવીને ઊતર્યા હતા. આ આખી કથાને ભગવતી સૂતના ત્રીજા ભાગમાં પૃષ્ઠ ૧૬૨થી શરૂ થી લખી છે, તેમાં લખ્યું છે કે—

“ તસ્મ ણં માહણકુંડગ્ગામસ્સ ણયરસ્સ પચ્છત્થિમેણં એત્થ ણં સ્વત્થિયકુંડગ્ગામે નામે નયરે હોત્થા !”

‘આહ્વાણકુંડગામની પશ્ચિમ દિશામાં ક્ષત્રિયકુંડ ગામ હતું. આજ ક્ષત્રિયકુંડગામમાં જમાલિ નામનો ક્ષત્રિયકુમાર રહેતો હતો. જ્યારે ભગવાનના બહુશાસ્ત્ર ચૈત્યમાં પહોંચવાની સૂચના ક્ષત્રિયકુંડમાં પહોંચી તો ત્યાંથી એક મોટો જન-સમૂહ ક્ષત્રિયકુંડની વચમાં થઈને આહ્વાણકુંડની તરફ ચાલ્યો. જ્યાં બહુશાસ્ત્ર ચૈત્ય છે, ત્યાં આવ્યો. આ ભીડને જોઈને જમાલિ પણ ત્યાં આવ્યો. ભગવતી સૂત્રમાં લખ્યું છે કે—

“ જાવ ઇગામિસુહે સ્વત્તિયકુંડગામં નયરં મજ્ઞં મજ્ઞેણં નિગ્ગચ્છહ, નિગ્ગચ્છિત્તા જેણેવ માહણકુંડગામે નયરે જેણેવ બહુસાલે ચેણ”

ભગવાનના પ્રવચનથી જમાલિના હૃદયમાં દીક્ષા લેવાની ભાવના જાગૃત થઈ. તેથી તે પોતાના માતાપિતાની આજ્ઞા લેવા માટે પાછો ક્ષત્રિયકુંડ ગયો. આજ્ઞા મેળવ્યા પછી એક મોટા લોક-સમૂહ સાથે—

“ સત્થવાહપ્પમિયઓ પુરઓ સંપટ્ઠિયા સ્વત્તિયકુંડગામે નયરે મજ્ઞં મજ્ઞેણં જેણેવ માહણકુંડગામે નયરે, જેણેવ બહુસાલે ચેણ, જેણેવ સમણે ભગવં મહાવીરે તેણેવ પહારેત્થ ગમણાણે । ”

ક્ષત્રિયકુંડ ગામ નગરની ઠીક મધ્યમાંથી નીકળીને બ્રાહ્મણ કુંડ ગામની તરફ બહુશાલ ચૈત્યમાં જ્યાં ભગવાન મહાવીર સ્વામી હતા ત્યાં (જમાલિ) આવ્યો.

આ વર્ણનથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ક્ષત્રિયકુંડની સમીપમાં જ બ્રાહ્મણગામ હોવાનો સંભવ છે.

આ ક્ષત્રિયકુંડ ગામમાં ‘જ્ઞાત’ ક્ષત્રિયો રહેતા હતા તેથી આ ગામને બૌદ્ધ-ગ્રંથોમાં જ્ઞાતિક જ્ઞાતિક કે નાતિક કહીને ઉલ્લેખ કર્યો છે. નાતિક સિવાય નાદિકના નામથી પણ આનો ઉલ્લેખ મળે છે. નામના ફેરફારના સંબંધમાં—

૧ સંયુત નિકાયની બુદ્ધધોષની સારત્યવકાસિની ટીકામાં લખ્યું છે કે—

“ જ્ઞાતિકેતિ દ્વિન્નં જ્ઞાતકાનાં ગામે ”

૨ દીધનિકાયની સુમંગલ વિલાસિની ટીકામાં લખ્યું છે કે—
નાદિકાતિ એતં તલાકં નિસ્સાય દ્વિણં ચુલ્લપિતુ મહા-
પિતુપુત્તાનં દ્વે ગામા । નાદિકેતિ એકસ્મિ જ્ઞાતિગામે । ”

આ પ્રમાણે જ્ઞાતિક [જ્ઞાતિક] અને નાદિક બન્ને નામો એક જ સ્થાનના હતા. જ્ઞાતિ ગામ [જ્ઞાતિગામ] હોવાથી જ્ઞાતિ નામ પડ્યું છે. અને નાદિક તડાગ (તળાવ)ની પાસે હોવાથી નાદિક કહેવાતું હતું.

આ નાતિક ગામ કયાં હતું એના સંબંધમાં અમે નીચેના ઉદ્ધરણોથી એક નિર્ણય ઉપર આવી શકીશું—

(૧) Natika (V. L. Nadika-Natika) A locality in the vajji country on the high way between kotigama and vesali.

અર્થાત્ જ્ઞાતિક (નાદિક, નાતિક)—વજ્જી દેશની અંદર વૈશાલી અને કોટિગામની વચમાં એક સ્થાન છે.

Dictionary of Pali-proper Names vol I page-976

(૨) આજ ‘ડિક્શનેરી ઓફ પાલી પ્રોપર નેમ્સ’ ના બીજા ભાગમાં પૃષ્ઠ ૭૨૩ ઉપર રાજગૃહ અને કપિલવસ્તુની વચમાં આવેલા સ્થાનોને ‘મહાપરિનિવ્વાણ સુત્ત’ પ્રમાણે ગણાવ્યા છે.

From kapilvatthu to Rajagaha was sixty leagues. From Rajagaha to Kusinara was a distance of twenty-five leagues’ and the Mahaparinibbana Sutta gives a list of the places at which the Buddha stopped during his last Journey along that road—

Ambalatthika, Nalanda, Pataligama (where he crossed the Ganges), kotigama, Nadika, Vesali, Bhandagama, Hatthigama, Ambagama, Jambugama. Bhoganagara, Pava, and the Kakuttha River,

beyond which lay the Mango grove and the Sala grove of the Mallas.

અર્થાત્—કપિલવસ્તુથી રાજગૃહ ૬૦ યોજન હતું અને રાજગૃહથી કુશીનારા ૨૫ યોજન હતું. બુદ્ધે જ્યારે અહિંથી પોતાની છેલ્લી યાત્રા કરી તો રસ્તામાં આવનારા સ્થાનોને મહાપરિનિવાણસુત્તમાં આ પ્રમાણ ગણાવ્યા છે.—અંબલત્થિકા, નાલન્દા, પાટલિગામ, (અહીં ગંગા નદી ઉતર્યા હતા) કાટિગામ, નાદિકા, વૈશાલી, ભંડગામ વગેરે વગેરે.

આથી સ્પષ્ટ રૂપે એ નિર્ણય થાય છે કે ‘ક્ષત્રિયકુંડગામ’ અથવા ‘જાતિક’ વજ્જદેશ [વિદેહ]ની અંદર છે. બુદ્ધની જ છેલ્લી યાત્રાનું વિવરણ મળે છે, એનાથી એ જણાય છે કે આ સ્થાન કાટિગામ અને વૈશાલીની વચ્ચેમાં હતું. અમારા આ કથનની પુષ્ટિ શાસ્ત્રોથી, ઐતિહાસિક સાધનોથી અને પુરાતત્ત્વ-વિભાગે સંગ્રહેલા પ્રમાણોથી થાય છે.

ખોટી ધારણાઓ

ડો. હારનસ અને ડો. જકોબીએ જૈન-શાસ્ત્રો ઉપર આલોચના કરતાં કેટલાક એવાં મન્તવ્યો રજુ કર્યા છે કે જનાથી ભ્રમ થઈ જાય. તેઓના માનવા પ્રમાણે—

(૧) વાણિયગામ [સં. વાણિજ્યગ્રામ] આ વૈશાલી નામથી પ્રસિદ્ધ શહેરનું બીજું નામ હતું.

‘મહાવીર તીર્થંકરની જન્મભૂમિ’ નામનો ડૉ. હારનલનો લેખ. જુઓ જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૧, અંક ૪, પૃષ્ઠ ૨૧૮

(૨) કુંડગામ નામ પણ વૈશાલીનું જ હતું અને વૈશાલી જ ભગવાનની જન્મભૂમિ હતી.

—ડૉ. હારનલનો ઉપરનો લેખ

૧૯૩૦માં ડૉ. જકોબીએ એક લેખમાં લખ્યું હતું કે વૈશાલી—મૂલવૈશાલી, વાણિયગામ અને કુંડગામ આ ત્રણેના સમૂહ રૂપે હતું. કુંડગામમા કોલ્લાક નામની એક શેરી હતી

—ભારતીય વિદ્યા સિંધી સ્મૃતિ ગ્રંથ, પૃષ્ઠ ૧૮૬

(૩) આ કોલ્લાગ-સન્નિવેશથી યુક્ત પરન્તુ તેનાથી બહાર દ્વિપલાશ નામનું એક ચૈત્ય હતું. સાધારણ ચૈત્યની માફક તેમાં એક મંદિર અને તેની આસપાસ બગીચો હતો. આ કારણથી વિપાક-સૂત્ર (૧૨)માં તેને ‘દૂર્ધપલાસ ઉજ્જાણ’ રૂપમાં લખ્યું છે, અને તે નાયકુલનું જ હતું. તેથી તેનું વર્ણન ‘નાયસંઢવણે—ઉજ્જાણે’ અથવા ‘નાયસંઢે ઉજ્જાણે’ એ પ્રમાણે (કલ્પસૂત્ર ૧૧૫ અને આચારાંગ સૂત્ર ૨, ૧૫ સૂ. ૨૨) કરવામાં આવ્યું છે.

—જૈ. સા. સં. ખં. ૧ અં ૪ પૃષ્ઠ ૨૧૬

(૪) મહાવીરના પિતા સિદ્ધાર્થ કુંડગામ અથવા વૈશાલી નગરના ઠાણલાગ નામના લતામાં રહેનારી નાયબતિના ક્ષત્રિયોના મુખ્ય સરદાર હતા....૦ સિદ્ધાર્થને કુંડપુર અથવા કુંડગામના રાજા તરીકે બધે ઠેકાણે વર્ણવ્યા નથી. પરંતુ એનાથી વિપરીત એક સાધારણ ક્ષત્રિય તરીકે (સિદ્ધતથે સ્વત્તિયે) સામાન્ય વર્ણન કર્યું છે, જે એક બે ઠેકાણે તેને રાજા (સિદ્ધતથે રાયા) રૂપમાં લખ્યાં છે. તેને અપવાદ રૂપે જ સમજવા બેઠાએ.

—ડૉ. હાર્નલેનો ઉપરનો લેખ.

સિદ્ધાર્થ કોઈ મોટો રાજા ન હતો, પરંતુ ઉમરાવ માત્ર હતો,

(લેખ— ડૉ. હર્મન જેકોબીની જૈનસૂત્રોની પ્રસ્તાવના.

અનુવાદક શાહ અંબાલાલ ચતુરભાઈ બી. એ.)

— જૈ. સા. સં. ખં. ૧. અં. ૪. પૃષ્ઠ ૭૧

(૫) મહાવીરની જન્મભૂમિ ઠાણલાગજ હતી અને તેથીજ જ્યારે સંસારનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાની જન્મભૂમિની પાસે રહેલા દ્વિપલાશ નામના પોતાના જ કુલના ચૈત્યમાં પહેલા જઈને રહ્યા.

(જુઓ કલ્પસૂત્ર ૧૧૫-૧૬)

—ડૉ. હાર્નલેનો ઉપર્યુક્ત લેખ.

(૬) તે (સિદ્ધાર્થ)ની પત્ની, જેનું નામ ત્રિશલા હતું. તેનું

પણ વર્ણન એક સાધારણ ક્ષત્રિયાણીના રૂપે જ કરવામાં આવ્યું છે. જ્યાંસુધી મને યાદ છે તેને દેવી રૂપે કયાંય લખવામાં નથી આવ્યા.

—ડૉ. જોકાબીનો ઉપરનો લેખ,

(૭) સન્નિવેશ અથવા લત્તો.

—ડૉ. હારનલનો લેખ.

કુંડગામને 'આચારાંગ-સૂત્ર'માં એક 'સન્નિવેશ' તરીકે લખ્યું છે. ટીકાકારોએ એનો અર્થ 'યાત્રી અથવા સંધ (સાર્થ-વાહ) નું વિશ્રામ સ્થાન કર્યો છે. '

—ડૉ. જોકાબીનો લેખ.

(૮) 'ઉવાસગદસાઓ'માં સૂત્ર ૭૭ અને ૭૮માં વાણિયાગામના પ્રકરણમાં પ્રયોગ કરેલા 'ઉચ્ચનીચમાજ્ઞમકુલાઈ' અર્થાત્ ઊંચ, નીચ અને મધ્યમવર્ગવાળું વિશેષણ 'દુદ્વ' (રોખિલનું) બુદ્ધ-ચરિત્ર. ૬૨ પૃ.) માં આવેલા નીચેના વર્ણનથી મળે છે. "વૈશાલીમાં ત્રણ વિભાગ હતા. જેમાં પહેલા વિભાગમાં સોના ના કળશવાલા ૭૦૦૦ ધર હતા. વચલા વિભાગમાં ચાંદીના કળશવાળા ૧૪૦૦૦ ધર હતા અને છેલ્લા વિભાગમાં તાંબાના કળશવાળા ૨૧૦૦૦ ધર હતા. આ વિભાગોમાં ઊંચ, મધ્યમ અને હલકા વર્ગના લોકો ક્રમશઃ રહેતા હતા.

ડૉ. હારનલનો ઉપર્યુક્ત લેખ

પરન્તુ ડો. હારનલ અને ડો. જોકોબી બન્નેની માન્યતાઓ જૈન-શાસ્ત્રો સાથે બંધ બેસતી નથી. અમે અહીં શાસ્ત્રોના પ્રમાણે આપીને ટિપ્પણિઓને બારીકાઈથી તપાસીશું.

(૧) 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત'માં ભગવાન્ વૈશાલીથી વાણિ-જ્યગામ તરફ ગયા, એવો ઉલ્લેખ છે. આથી આ બંને જુદા જુદા નગર હોવાનું નક્કી થાય છે

નાથોઽપિ સિદ્ધાર્થપુરાદ્ વૈશાલીં નગરીં ચયૌ ।

શંખઃ પિતૃસુહૃત્તત્રાભ્યાનર્ચં ગણરાટ્ પ્રમુખ્ ॥૧૩૮॥

તતઃ પ્રતમ્યે ભગવાન્ ગ્રામં વાણિજકં પ્રતિ ।

માર્ગે ગંડકિકાં નામ નદીં નાવોત્તાર ચ ॥૧૩૯॥

ત્રિ. શ- પુ. ચ. પર્વ ૧૦, સર્ગ ૪, પત્ર ૪૧

અર્થાત્ ભગવાન્ વૈશાલીથી વાણિયાગામ તરફ ગયા અને વચમાં તેમને ગંડકી નદી ઉતરવી પડી. આથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે બન્ને ગામ જુદા જુદા હતા, એટલુંજ નહિ પરન્તુ વચમાં ગંડકી નદી પણ પડતી હતી.

(૨) ઉપર અમે પ્રમાણ પૂર્વક એ સાબિત કર્યું છે કે વૈશાલી, બ્રાહ્મણકુંડ, ક્ષત્રિયકુંડ એ ગંડકી નદીના પૂર્વ કિનારા ઉપર હતા, અને કર્મારગામ, કોદલાગસન્નિવેશ, વાણિજ્યગામ

તથા દ્વિપલાશચૈત્ય પશ્ચિમ કિનારા ઉપર હતા. ૧ વાસ્તવમાં આ એકજ નગરના નોખાં નોખાં નામો ન હતાં. શાસ્ત્રોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ભગવાનનું એક ગામથી બીજા ગામ જવાનાં વર્ણનો મળે છે. આ સિવાય જ્યાં કોઈ ઠેકાણે બે નામ એક સાથે આવ્યા હોય તેને વર્તમાન બોલવાની પદ્ધતિ પ્રમાણે સમજવા જોઈ એ. જવી રીતે આપણે ભાષામાં બોલીએ છીએ લોંગડી-લોંગીઆ, દિલ્હી-આગરા, જયપુર-જોધપુર, લાહોર-અમૃતસર, બનિયા-બસાહ. આમ એક સાથે બોલવાની પદ્ધતિ કેવલ તે તે ગામોની સમીપતાને લઈને પડે છે.

(૩) ડો. હારનલે કાલ્લાક સન્નિવેશની પાસે એક દ્વિપલાશ ચૈત્ય ઉધાન (દૂધપલાસ ઉજ્જાણ) બતાવ્યું છે અને તેના ઉપર નાયકુલનો આધિકાર બતાવ્યો છે. ડો. સાહેબની સમ્મતિમાં 'નાયસણ્ડવળ ઉજ્જાણ' અને દૂધપલાસ ઉજ્જાણ' એકજ હતા.

૧ 'શ્રમણ ભગવાન મહાવીર' નામના પુસ્તકના પાંચમા પાને આ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે—“વૈશાલી કે પશ્ચિમ પરિસર ગણ્ડકી નદી બહતી થી । ઉસકે પશ્ચિમ તટપર સ્થિત બ્રાહ્મણકુણ્ડપુર, ક્ષત્રિયકુણ્ડપુર. વાણિજ્યગ્રામ, કર્મારગ્રામ ઓર કોલાકસન્નિવેશ, જૈસે અનેક રમણીય ઉપનગર ઓર શાંખાપુર અપની અતુલસમૃદ્ધિસે વૈશાલી કી શ્રીવૃદ્ધિ કર રહે થે ।” અમારી માન્યતા પ્રમાણે આ વર્ણન ઠીક નથી.

શ્રી બલદેવ ઉપાધ્યાયે 'ધર્મ અને દર્શન' નામના પુસ્તકમાં આ જ માન્યતાને પૃષ્ઠ ૮૫ ઉપર ફરીથી લખી છે. અનુમાન થાય છે કે વિદ્વાન લેખક પણ તેજ બ્રાહ્મણના શિકાર બનેલા છે.

ડો. સાહેબે જ અંથોના પ્રમાણો આપ્યા છે, તે પ્રમાણે દૂઈપલાસ
 ઉજ્જાણ તો વાણિજ્યગામની ઉત્તર-પૂર્વમાં હતું અને નાય-
 સંડવળ ઉજ્જાણ (જ્ઞાતસ્વણ્ડવળ ઉદ્યાન) કુંડપુર (ક્ષત્રિયકુંડ)
 ની બહાર હતું.

(ક) વિપાકસૂત્રમાં લખ્યું છે કે—

તસ્મિં જં વાણિયગામસ્મિં ઉત્તરપુરત્થિમે દિસિમાણ દૂઈપ-
 લાસે નામં ઉજ્જાણે હત્યા ।

—વિવાગસુત્રં પૃષ્ઠ ૧૬

(ખ) કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા ટીકામાં પત્ર ૧૧૧માં લખ્યું છે કે—

કુણ્ડપુરં નગરં મજ્ઞં મજ્ઞેણં નિગ્ગચ્છહ, નિગ્ગચ્છિત્તા
 જેણેવ નાયસંડવળે ઉજ્જાણે અસોગવરપાયવે તેણેવ ઉવાગચ્છહ ।

આ બંને ઉદ્ધરણોથી એ નક્કી થાય છે કે ‘નાયસંડવળ’
 અને ‘દૂઈપલાસ ઉજ્જાણ’ બંને જુદા જુદા છે.

(૪) ડો. હારનલ અને ડો. જોકોબી બન્નેએ સિદ્ધાર્થને રાજા ન
 માનતાં એક ઉમરાવ અથવા સરદાર તરીકે માન્યા છે. તેઓનું
 એ માનવું છે કે એક બે સ્થાનને ઊાડીને બાકી બધે ઠેકાણે
 શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધાર્થને ‘ક્ષત્રિય’ તરીકે જ વર્ણવ્યા છે. પરંતુ
 આનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ જૈન ગ્રંથોમાં સિદ્ધાર્થને માત્ર રાજા
 તરીકે નથી વર્ણવ્યા પરંતુ તેમની અધીનતામાં રહેનારા બીજા

અધિકારીઓનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કલ્પસૂત્રમાં લખ્યું છે કે—“તણ નં સે સિદ્ધથે રાયા તિસલાણ સ્વત્તિયાણીણ...” આમાં સિદ્ધાર્થનો રાજા તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. (ક. સૂ. મૂ. સૂ. ૫૧) આગળ ચાલીને સૂત્ર ૬૨ માં લખ્યું છે કે

“કપ્પરુક્કલણ વિવ અલંકરિયવિભૂમિણ નરિંદે, સકોરિંટ-મલ્લદામેણં છત્તેણં ધરિજ્જમાણેણં સેયવરચામરાહિં ઉદ્ધવ્વમા-ણીહિં મંગલ્લજયસદ્દકયાલોણ અણેગગણનાયગ-દંડનાયગ-રાઈ-સર-તલવર-માડંબિય-કોહુંબિય-મંતિ-મહામંતિ-ગણગ-દોવા-રિય-અમચ્ચ-ચેહ-પીઠમદ્દ-નગર-નિગમ-સિદ્ધિ-સેણાવહ-સત્થ-વાહ-દૂય-સન્ધિવાલસદ્ધિં સંપુરિવુડે...૦”

આનો ભાવાર્થ એ છે કે રાજા સિદ્ધાર્થ કલ્પવૃક્ષની જમ મુકુટ વસ્ત્રો વગેરેથી વિભૂષિત ‘નરેન્દ્ર’ હતો. પ્રાચીન સાહિત્યમાં નરેન્દ્રનો પ્રયોગ પ્રાયઃ કરીને રાજાઓ માટે થયો છે. આવા નરેન્દ્રની સત્તા નીચે નીચેના અધિકારીઓ રહેતા.

(૧) ગણ નાયક (૨) દંડનાયક, (૩) યુવરાજ, (૪) તલ-વાર (ઠાટવાલ) (૫) માડમ્મિક (કર લેનાર) (૬) કૌટુંબિક, (૭) મન્ત્રી, (૮) મહામંત્રી, (૯) ગણુક, (૧૦) દૌવારિક, (૧૧) અમાત્ય, (૧૨) ચેટ, (૧૩) પીઠમદ્દક (૧૪) નાગર, (૧૫) નિગમ, (૧૬) શ્રેષ્ઠી, (૧૭) સેનાપતિ, (૧૮) સાર્થવાહ, (૧૯)

હૂત અને (૨૦) સન્ધિપાલ. રાજ સિદ્ધાર્થ આ અધિકારીઓથી યુક્ત હતા.

‘આવશ્યકચૂર્ણિ’ માં પણ આના જવુંજ વર્ણન મળે છે.

જે જોકાળીની માન્યતા પ્રમાણે તેઓ માત્ર ‘ઉમરાવ’ હોત તો ‘શ્રેષ્ઠી’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોત, નહિ કે રાજ શબ્દનો પ્રયોગ.

ક્ષત્રિયનો અર્થ સાધારણ ક્ષત્રિય સિવાય રાજ પણ થાય છે. આ વાતને ટેકા ટીકાકારો અને કાશોથી મળે છે.

“ક્ષત્રં તુ ક્ષત્રિયો રાજા રાજન્નો બાહુસંભવઃ ।”

—અભિધાનચિન્તામણિ સટીક પૃષ્ઠ-૩૪૪

આ પ્રમાણે ક્ષત્રિય, ક્ષત્ર વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ રાજ માટે પણ થાય છે. પ્રવચનસારોદ્ધાર પત્ર ૮૪માં ‘મહાસેણેય સ્વત્તિણ’ ઉપર ટીકાકાર ટીકા કરતાં લખે છે ચન્દ્રપ્રભસ્ય મહાસેનઃ ક્ષત્રિયો રાજા” । આથી એ સ્પષ્ટ છે કે પ્રાચીન પરમ્પરામાં રાજના ઠેકાણે અન્યકારો ક્ષત્રિય શબ્દનો પણ પ્રયોગ કરતા હતા. અમારી આ માન્યતાની પુષ્ટિ ‘ટ્રાઈબ્સ ઈન એન્ડિયન ઈન્ડિયા’ પૃષ્ઠ ૩૨૨માં ડૉ. વિમલચરણ લો એ પણ કરી છે.

Savaraswami in his commentary in the Puvamimansa Sutra, Book II. says that the word

‘raja’ is a synonym for Ksatriya and states that even in his time the word was used by the Andhras to designate a Ksatriya.’

પૂર્વમીમાંસાસૂત્રની ટીકામાં શવરસ્વામીએ લખ્યું છે કે રાજ શબ્દ ક્ષત્રિયનો પર્યાયવાચી હતો અને ટીકાકારના સમયમાં પણ આંધ્રના લોકો ક્ષત્રિયભાટે રાજ શબ્દનો પ્રયોગ કરતા હતા.

વજ્ર સંધનો અધ્યક્ષ રાજ ચેટક હતો, એમ નિર્યાવલિયાઓના પૃષ્ઠ ૨૭ માં લખ્યું છે. આની સહાયતા માટે સંધમાંથી ૯ લિચ્છવિઓ અને ૯ મલ્લો શાસન ચલાવવા માટે ચૂંટવામાં આવતા હતા. આ ‘ગણ રાજ’ કહેવાતા હતા. આ ગણ સંધમાં જતકો-પ્રમાણે ૭૭૦૭ સદસ્યો હતા. જ્યો રાજ કહેવાતા હતા. આમાંના દરેકને ઉપરાજ સેનાપતિ, ભાંડાગારિક (કોષાધ્યક્ષ) પણ હતા. આ માટે જતકનો પુરાવો નીચે પ્રમાણે છે:—

“ તત્થ નિચ્ચકાલં રજ્જં કારેત્વા વસન્તાનં યેવ રાજૂનં સત્તસહસ્સાનિ સત્તસતાનિ સત્ત ચ રાજાનો હોંતિ, તત્તકા, યેવ ઉપરાજાનો, તત્તકા સેનાપતિનો તત્તકા મંડાગારિકા ।”

— એકપણ્ણજાતક પૃષ્ઠ-૩૬૬ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશી.

આ ૭૭૦૭ રાજઓમાં એક રાજ સિદ્ધાર્થ પણ હતો.

૫—ભગવાન મહાવીર સ્વામીની જન્મભૂમિ ડો. હારનલની માન્યતા પ્રમાણે ડોલ્લાગ સન્નિવેશ છે. કારણકે ડોલ્લાગ એ વૈશાલીનું એક પરું હતું, એમ ડો. સાહેબનું માનવું છે. અને તેથી વૈશાલીને પણ જન્મભૂમિ માને છે. પરંતુ અમે ઉપર એ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે ડોલ્લાગ અને વૈશાલી બન્ને ભિન્ન ભિન્ન નગર હતાં, એક બીજા પાસે જરૂર હતાં. ભગવાનની જન્મભૂમિ વાસ્તવમાં કુંડપુર (ક્ષત્રિયકુંડ) હતી. અહીં ભગવાને ૩૦ વર્ષની ઉંમર સુધી પોતાનું જીવન ગાળ્યું હતું. આ શહેરની બહાર રહેલા નાયસંડવણમાં ભગવાને દીક્ષા લીધી હતી. અને અહીંથી પુલ્ત-માર્ગે કર્મારગ્રામ પહોંચ્યા અને રાત્રિ વિતાવી. બીજા દિવસે સવારે કર્મારગામથી વિહાર કરીને ડોલ્લાગ સન્નિવેશમાં ગયા.

ધણું કરીને ડો. સાહેબને બ્રાન્તિ એટલા માટે થઈ કે કુંડપુરમાં જ્ઞાતકુલના ક્ષત્રિયો રહેતા હતા અને ડોલ્લાગમાં પણ જ્ઞાતકુલના ક્ષત્રિયો. તેથી તેઓએ બન્નેને એક સમજીને વર્ણન કર્યું છે.

(૬) ડો. જોકોબીનું માનવું છે કે જન ગ્રંથોમાં ત્રિશલા માતાને બધે ઠેકાણે ક્ષત્રિયાણી રૂપે જ લખ્યા છે, દેવી તરીકે નહિ. અમે એ ઉપર બતાવી ચૂક્યા છીએ કે ક્ષત્રિયનો અર્થ કાશ અને ટીકાકારોની માન્યતા પ્રમાણે ‘રાજ’ પણ થાય છે. એ રીતે ક્ષત્રિયાણીનો અર્થ ‘દેવી

અથવા ‘રાણી’ પણ થાય છે. સાધારણ રીતે ભારતીય શબ્દ પ્રયોગની પરંપરા એવી છે કે ક્ષત્રિયવંશની સાથે સંબંધ હોવાથી વારંવાર ક્ષત્રિય શબ્દનો ઉપયોગ નથી કરાતો, પરંતુ ક્ષત્રિયવંશ સાથે સંબંધ હોવા છતાં જો કંઈ બહાદુરીનું કામ કર્યું હોય અથવા રાજકુલની સાથે સંબંધ હોય તો એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘છે તો ક્ષત્રિય પુત્રને’ તેના સન્માન માટે ક્ષત્રિયશબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

આ સિવાય જૈન શાસ્ત્રોમાં ત્રિશલા માતાને ઘણે ઠેકાણે દેવીરૂપે વર્ણવ્યા છે. પહેલા કહેલા ક્ષત્રિયકુંડવાળા પ્રકરણમાં અમે આચાર્ય પૂજ્યપાદે રચેલી ‘દશભક્તિ’ થી એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો હતો. તેમાં માતા ત્રિશલા માટે દેવીશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. તે પંક્તિ આ પ્રમાણે છે—

‘દેવ્યાં પ્રિયકારિણ્યાં સુસ્વપ્નાન્ સંપ્રદર્શ્ય વિશ્વઃ’

ખીજા અંથોમાં પણ દેવીનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

(ક) દધાર ત્રિશલાદેવી મુદિતા ગર્ભમદ્ભુતમ્ ॥ ૩૩ ॥

(ખ) ઉપસૃત્યાગતો દેવ્યાશ્રાવસ્વાપિકાં દદૌ ॥ ૫૪ ॥

(ગ) દેવ્યાઃ પાર્શ્વે ચ ભગવત્પતિરૂપં નિધાય સઃ । ૫૫ ।

(ધ) ઉગ્રાચ ત્રિશલાદેવી સદને નસ્ત્વમાગમઃ ॥ ૧૪૧ ॥

—ત્રિશાષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ ૧૦, સર્ગ ૨

(ક) તસ્મ ઘરે તં સાહર તિસલાદેવીં કુચ્છિંસિ । ૫૧ ।

(ખ) સિદ્ધત્થો ય નરિન્દો તિસલાદેવી ય રાયલોઓ ય ॥૬૧॥

મહાવીરચરિયં કમશઃ પત્ર ૨૮ અને ૩૩ ઉપર

(૭) ડો. હારનલ સન્નિવેશનો અર્થ ‘લત્તો’ કરે છે. અને ડો. જંઠાળીની માન્યતા પ્રમાણે તેનો અર્થ ‘પડાવ’ થાય છે. આ પ્રમાણે બંને વિદ્વાનોએ ઉક્ત શબ્દનો ખોટો અર્થ કર્યો છે. કારણ કે સન્નિવેશ શબ્દના ધણા અર્થ થાય છે. તેમાંના એક અર્થ ગામ પણ છે, જે અહીં ઉપયુક્ત છે.

(ક) પાઠ્યસદ્મહાવ ના પૃષ્ઠ ૧૦૫૪ ઉપર સન્નિવેશના અર્થો નીચે પ્રમાણે લખેલા છે. ૧ નગરના બહારનો પ્રદેશ, ૨ ગામ, નગર વગેરે સ્થાન, ૩ યાત્રી વગેરેનો પડાવ, ૪ ગ્રામ, ગામ વગેરે, ૫ રચના વગેરે.

(ખ) સન્નિવેશો ઘોષાદિઃ ઇષાં દ્વન્દ્વસ્તતસ્તેષુ, અથવા ગ્રામાદયો યે સન્નિવેશાસ્તે તથા તેષુ । ’

—શ્રીમદ્ ભગવતી સૂત્ર ટીકા, પ્રથમ ખંડ, પૃષ્ઠ ૮૫.

(ગ) નિશીથ ચૂર્ણિમાં સન્નિવેશનો અર્થ આપ્યો છે.

“ સત્યાવાસણત્યાણં સણ્ણિવેસો ગામે વા પીઢિતો સંનિવિટ્ટો જતાગતો વા લોગો સન્નિવિટ્ટો સો સણ્ણિવેસં મણ્ણતિ । ”

અભિધાનરાજેન્દ્ર, ભાગ સપ્તમ પૃષ્ઠ ૩૦૭

(ધ)“ નિવેશો નામ યત્ર સાર્થ આવાસિતઃ, આદિ ગ્રહણેન ગ્રામો વા અન્યત્ર પ્રસ્થિતઃ સન્ યત્રાન્તરાવાસમધિવસતિ યાત્રીયાં ચા ગતો લોકો યત્ર તિષ્ઠતિ, एषः सर्वोऽपि निवेश उच्यते॥”

—બૃહત્કલ્પસટીક વિભાગ ૨, પત્ર ૩૪૨-૩૪૫

ત ‘ઉવાસગ દસાઓ’ માં વાપરેલા ‘ઉચ્ચનીચમઙ્ગિમકુલાઈ’ ના આધારે ડો. હારનલે વાણિયાગામના ત્રણ વિભાગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. દુલ્લભમાં આવેલા વૈશાલીના વર્ણન સાથે તેનો સંબંધ જોડવાનો પ્રયત્ન કરીને વૈશાલી અને વાણિયા ગામને એક બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જૈન શાસ્ત્રોમાં સાધુઓ માટે નિયમ છે કે સાધુ ક્યાંય પણ ગામ, નગર, સન્નિવેશ, કે કર્મટ વગેરેમાં—લિક્ષા માટે જાય ત્યાં કોઈ પણ જાતના વર્ગ કે વર્ણના ભેદ સિવાય જાંચ, નીચ અને મધ્યમ કુળોમાં લિક્ષા ગ્રહણ કરે. જ પ્રકરણનો ડોક્ટર સાહેબે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે ત્યાં પણ લગવાને ગૌતમસ્વામીને લિક્ષાની અનુમતિ આપતાં જાંચ, નીચ અને મધ્યમ બધા વર્ગોમાં લિક્ષા લેવાની આજ્ઞા આપી છે.

ગોચરઃ-ઉત્તમાધમ-મધ્યમકુલેષ્વરક્તદ્વિષ્ટસ્ય મિક્ષાટનમ્
દશવૈકાલિકસૂત્ર, હારિભદ્રીયટીકા પત્ર ૧૬૩

૧ શ્રી મહાવીર કથા (સં. ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ)
માં પૃષ્ઠ ૭૯ થી ૮૫ ની વચમાં ડો. હારનલના આધારે રાજ સિદ્ધા-

આ ઉપરથી આને આધાર તરીકે માનવાનો પ્રયાસ કરવો એ નકામું છે. આજ પ્રમાણે ‘અંતગડદસાઓ’ માં પણ એજ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાને પુલાસપુર, દારિકા વગેરેમાં જિંચ, નીચ અને મધ્યમ કુલોમાં ભિક્ષા લેવાનો આદેશ કર્યો હતો. એજ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્ર વગેરે અન્ય ગ્રંથોમાં પણ એવું જ વર્ણન આવે છે. એની તુલના ‘કુલ્લ’ માં આવતા વૈશાલી પ્રકરણથી પણ કરી શકાય છે?

આવીજ રીતે શ્રીમતી સ્ટીવેન્સને ડૉ. હારનલની ભૂલોનું પુનરાવર્તન કરવા સાથે એક ભયંકર ભૂલ એ કરી છે કે ભગવાનને વૈશ્ય-કુલોત્પન્ન ખતાવ્યા છે.

(જુઓ Heart of Jainisim પૃષ્ઠ ૨૧-૨)

પરંતુ આ માન્યતાની કોઈ પણ રીતે પુષ્ટિ થતી નથી.

આધુનિક માન્યતા

આજકાલ ક્ષત્રિયકુંડ ક્યાં માનવામાં આવે છે એનો ખ્યાલ અમને શ્રીમુંબઈ જૈન સ્વયંપ્રેવક મંડલ રત્નમહોત્સવ

અને સામાન્ય ક્ષત્રિય ખતાવવા છતાં પણ તેમના રાજપણાનો સ્વીકાર કર્યો છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૭૬). એવી જ રીતે વિદેહ, મિથિલા, વૈશાલી અને વાલ્મીજય ગામને એક માનવામાં આવ્યા છે. જેનો ઉપર પ્રતિ-કાર કરવામાં આવ્યો છે. એ પ્રમાણે પૃષ્ઠ ૮૧ ઉપર ‘કુલ’નો અર્થ ધર કર્યો છે, તે પણ ઠીક નથી. એનો અર્થ ખાનદાન થઈ શકે છે ધર નહીં. પૃષ્ઠ ૨૮૯ ઉપર આનંદને જ્ઞાતકુલના લખ્યા છે. જે સર્વથા ખાન્તિમાં નાખનાર છે. આનંદ કૌટુમ્બિક હતો, જ્ઞાતક નહિ.

સ્મારકચન્દ્ર સંવત ૨૦૦૧ પૃષ્ઠ ૫૦ થી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં લખ્યું છે ‘લકખીસરાય જંકશન ઉતરીને ૧૮ માઈલ દૂર રહેલા લિચ્છવાડ અને ક્ષત્રિયકુંડ ગામમાં બળદ ગાડી અથવા મોટરબસથી આવાય છે. મોટી ધર્મશાળાની વચમાં શ્રીમહાવીર પ્રભુનું મનોહર મંદિર છે. ધર્મશાળાથી દક્ષિણ તરફ ક્ષત્રિયકુંડ પર્વત તરફ જવાનો રસ્તો છે. તળેટી બે માઈલ છે. ત્યાં સામે સામે બે ન્હાના મંદિરો છે. અહીંથી પર્વતનો ચઢાવ શરુ થાય છે. અડધો કઠણ રસ્તો ચઢ્યા પછી આગળ વધારે કઠણ અને કાંકરાવાળો માર્ગ શરુ થાય છે. અહીં સિંહ અને વાઘનો ભય હોવાથી પ્રકાશ થયા પછી જ ચઢવું વધારે શ્રેયસ્કર છે. સપાટ મેદાનની વચમાં કિલ્લાવાળું શ્રીમહાવીર પ્રભુનું મંદિર છે. અહીંઆ જ છેલ્લા તીર્થંકર (શ્રીમહાવીર સ્વામી)નું સ્વપ્ન, જન્મ અને દીક્ષા રૂપ ત્રણ કલ્યાણકો થયા હતા.”

દિગમ્બરોની માન્યતા આ વિષયમાં આ પ્રમાણે છે:—
નાલન્દાની થોડાંડ લગભગ બે માઈલ દૂર એક કુંડલપુર નામનું ગામ છે, જે ભગવાન મહાવીરની જન્મભૂમિ છે.”

—જૂઓ જનસિદ્ધાન્તભાંડકર, ભાગ ૧૦, કિરણ ૨, પૃષ્ઠ ૬૦

આ માન્યતાએને કોઈ ખાસ આધાર નથી. અમે પાછળ ખતાવી ગયા છીએ કે ભગવાનના વિશેષણો વિદેહ, વૈદેહદત્ત,

વિદેહજાત્ય અને વિદેહ સુકુમાલ તથા વૈશાલિક-થી એજ પ્રતીત થાય છે કે ભગવાનનો વિદેહાન્તર્ગત વૈશાલીની સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ હતો. અને તેના બીલકૂલ પાસેના સ્થાનમાં તેમની જન્મભૂમિ હોવી જોઈએ. એ સિવાય તેમની બહુશાલચૈત્યમાં કરેલી સ્થિતિથી પણ તેમનો આ સ્થાન સાથે સંબંધ જણાય છે. અને વૈશાલીમાં કરેલા બાર ચોમાસા પણ આજ વાતનું સમર્થન કરે છે. સાક્ષર મુનિરાજ શ્રીકલ્યાણવિજયજીએ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરમાં આજ વાતની પુષ્ટિ કરી છે. તેઓ એ જ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાના પૃષ્ઠ ૨૭ માં લખે છે કે—

(૧) ભગવાનની દીક્ષાના બીજ દિવસે કાલ્લાકસન્નિવેશમાં પારણા કરવાનો ઉદ્દેશ્ય છે. જૈનસૂત્રો પ્રમાણે કાલ્લાક-સન્નિવેશ બે હતા, એક વાણિજ્ય ગામની પાસે અને બીજું રાજગૃહની પાસે. જે ભગવાનની જન્મભૂમિ આધુનિક ક્ષત્રિયકુંડ માનવામાં આવે તો બીજ દિવસે કાલ્લાકમાં પારણું કરવાનું અશક્ય હતું. કારણકે રાજગૃહવળું કાલ્લાક-સન્નિવેશ ત્યાંથી લગભગ ચાલીસ માઈલ દૂર પશ્ચિમમાં આવે છે. અને વાણિજ્ય ગામવળું કાલ્લાક એનાથી પણ ધણું દૂર. તેથી એજ માનવું યુક્તિ યુક્ત યશે કે ભગવાને વૈશાલીની પાસે રહેલા ક્ષત્રિય-કુંડના જાતખંડવનમાં દીક્ષા લીધી અને બીજ દિવસે વાણિજ્ય ગામની પાસે 'કાલ્લાક' માં પારણું કર્યું.

(૨) ક્ષત્રિયકુંડમાં દીક્ષા લઈને ભગવાને કર્મારગામ

કોલ્લાક-સન્નિવેશ, મેરાકસન્નિવેશ વગેરેમાં વિહાર કરીને અસ્થિકગામમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. અને ચોમાસા પછી પણ મેરાક, વાચાલા, કનકખલ આશ્રમપદ અને શ્વેતવિકા વગેરે સ્થાનોમાં વિચર્યા પછી રાજગૃહ તરફ પ્રયાણ કર્યું. અને બીજું ચતુર્માસ રાજગૃહમાં કર્યું.

ઉપરના વિહાર-વર્ણનમાં બે મુદ્દાઓ એવા છે જ 'આધુનિક ક્ષત્રિયકુંડ અસલીય ક્ષત્રિયકુંડ નથી' એવું સાબિત કરે છે. પ્રથમ મુદ્દો એ છે કે ભગવાન પહેલું ચાતુર્માસ પુરું કરીને શ્વેતવિકા નગરી તરફ જાય છે અને બીજો મુદ્દો એ કે ત્યાંથી વિહાર કરીને ગંગા નદી ઉતરીને તેઓ રાજગૃહ તરફ જાય છે.

શ્વેતવિકા શ્રાવસ્તીથી કપિલવસ્તુની તરફ વિહાર કરતાં રસ્તામાં આવતી હતી. આ ભૂમિપ્રદેશ કોશલના પૂર્વોત્તરમાં અને વિદેહના પશ્ચિમમાં પડતો હતો. અને એ પણ નિશ્ચિત છે કે ત્યાંથી રાજગૃહની તરફ જતાં વચમાં ગંગા નદી ઉતરવી પડતી હતી. આધુનિક ક્ષત્રિયકુંડની આસપાસ ન તો શ્વેતવિકા નગરી હતી. અને ન તો તે તરફથી રાજગૃહ તરફ જતાં ગંગા જ ઓળંગવી પડતી હતી. એથી એ નિશ્ચિત થાય છે કે ભગવાનની જન્મભૂમિ આધુનિક ક્ષત્રિયકુંડ જ આજકાલ દક્ષિણ વિહારમાં ગિદ્દીર સ્ટેટમાં અને પૂર્વકાલીન પ્રાદેશિક સીમાનુસાર અંગદેશમાં પડે છે, એ નથી. પરંતુ ગંગાથી ઉત્તરની તરફ ઉત્તર વિહારમાં કયાંય હતી. અને તે સ્થાન પૂર્વોક્ત પ્રમાણે અનુસાર

વૈશાલીની પાસે રહેલું ક્ષત્રિયકુંડ જ હોઈ શકે છે.

—શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પૃષ્ઠ ૨૭-૨૮

(૩) બહિઝા ય ણાયસંઢે આપુચ્છિત્તાણ નાયણ સન્ને ।

દિવસે મુદ્દત્તસેસે કર્મ્મારગામં સમણુપત્તો ॥

બહિર્ધાંચ કુણ્ડપુરાત્ જ્ઞાતસ્વખંડ ઉચ્ચાને આપૃચ્છ્ય જ્ઞાતકાન્-
સ્વજનાન્ સર્વાન્-યથાસન્નિહિતાન્ તસ્માત્ નિર્ગતઃ કર્મારગ્રામ-
ગમનાયેતિ વાક્યશેષઃ । તત્ર ચ પથદ્વયમ્ । તત્ર ચ એકો જલેન,
અપરઃ સ્થલ્યામ્, તત્ર ભગવાન્ સ્થલ્યાં ગતવાન્, ગચ્છંશ્ચ દિવસે
મુદ્દર્તશેષે કર્મારગ્રામં સમનુપ્રાપ્ત ઇતિ ગાથાર્થઃ ।.....તદ્દિવસં
સામિસ્સ લ્હટ્ટપારણયં, તઓ ભગવં વિહરમાણો ગઓ કોલ્લાગ-
સણ્ણિવેસે તત્થ ય મિક્કવટ્ઠા પવિટ્ઠો બહુલમાહણગેહં જેણામેવ
કુલ્લાણસન્નિવેસે બહુલે માહણે । તેણ મહુઘયસંજુત્તેણ પરમણેણ
પહિલામિઓ ।

આવશ્યકસૂત્ર હરિભદ્રસૂરિકૃટ્ટીકા સહિત ૧૮૭-૧૮૮,

અર્થાત્-કુંડપુરની બહાર જ્ઞાતખંડ ઉધાનમાં પોતાના
જાતિ બંધુઓને પૂછીને કર્મારગામ તરફ જવા નિકળ્યા. ત્યાં

જવાના પે રસ્તા હતા—એક જળમાર્ગ અને બીજો સ્થલ-
માર્ગ. ભગવાન્ સ્થલ-માર્ગ (પુલ)થી ચાલ્યા અને દિવસ
આથમવામાં એક મુહૂર્ત બાકી હતું, ત્યારે ત્યાં પહોંચી ગયા.
(રાત્રે કર્મારંભ રહ્યા અને બીજો દિવસે)....ઢાલ્લાકમાં પ્રવેશ
કરતી વખતે તેમને છટુંતું પારણું હતું. ઢાલ્લાક-સન્નિ-
વેશમાં પહોંચ્યા પછી ભગવાને ભિક્ષુ માટે બહુલ નામના
બ્રાહ્મણના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં બહુલ બ્રાહ્મણે સાકર અને
મીઠા મિશ્રિત ખીરથી પારણું કરાવ્યું.

ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રમાં લખ્યું છે કે -નવમાં
ચતુર્માસ પછી અનુક્રમે વિહાર કરતાં વૈશાલીથી નાવ દ્વારા
ગંડકી નદીને પાર કરીને ભગવાન વાણિજ્યારંભ પધાર્યા.

તત : પ્રતસ્થે ભગવાન્ ગ્રામં વાણિજ્યકં પ્રતિ ।

માર્ગે ગણ્ઢકિકાં નામ નદીં નાવોત્તતાર ચ ॥

ત્રિષષ્ટિશલાકા પુ. દશમભર્વ, સર્ગ ૪૮ શ્લોક ૧૩,

અર્થાત્ વૈશાલીથી વાણિજ્યકારંભની તરફ જવા માટે
ભગવાને ગંડકી નદી પાર કરી. આનાથી નિર્ણય થાય છે કે
આ બધા ગામો એકબીજાની પાસે પાસે હતા.—વૈશાલી, કુંડપુર,

કર્મારિઆમ, કોલ્લાગ, વાણિજ્યઆમ અને દુહપલાસચૈત્ય.

(૪) વૈશાલી અને વણિકઆમ પાસે પાસે હતા.

વેસાલિ નગરિ વાણિયગામં ચ નીસાણ દુવાલસ અન્તરાવાસે
વાસાવાસં ઉવાગણ ।વૈશાલ્યાઃ નગર્યાઃ વાણિજ્યગ્રામસ્ય
ચ નિશ્રયા દ્વાદશ ચતુર્માસકાનિ વર્ષાવાસાર્થમુપાગતઃ ।

—અભિધાનરાજેન્દ્રકોષ ભાગ ૬ પૃઃ ૧૮૮૪

(૫) અભિધાનરાજેન્દ્રકોષમાં વાણિજ્યઆમ, દ્વિપલાસચૈત્ય
અને કોલ્લાગસન્નિવેશને પાસે પાસે બતાવ્યા છે.

“ તેણં કાલેજં તેણં સમણં વાણિયગામે નામં નયરે હોત્થા ।
વણ્ણઓ ॥ તસ્સ વાણિયગામસ્સ નયરસ્સ બહિયા ઉત્તરપુરત્થિમે
દિસીમાણ દૂહપલાસણ નામં ચેહ્ણ ।.....તસ્સ ણં વાણિય-
ગામસ્સ બહિયા ઉત્તરપુરત્થિમે દિસીમાણ એત્થ ણં કોલ્લાણ નામં
સંનિવેસે હોત્થા ।.....વાણિયગામં નયરં મજ્ઞં મજ્ઞેણં
નિમ્મગ્ગહ, ૨ ત્તા જેણેવ કોલ્લાણ સંનિવેસે, જેણેવ નાયકુલે,
જેણેવ પોસહસાલા, તેણેવ ઉવાગચ્છહ ।.....તેણં સે મગ્ગવં
મોયમે વાણિયગામે નયરે, અહા પણ્ણત્તીણ તહા, જાવ મિક્કવા-
યરિયાણ અહમાણે અહાપજ્જત્તં મત્તપોણં સમ્મં પહિમ્માહેહ

૨ ત્તા વાણિયગામાઓ પહિણિગ્ગચ્છઈ, ૨ ત્તા કોલ્હાયસ્સ સંનિ-
વેસસ્સ અદૂરસામન્તેણં વોઈવયમાણે, બહુજણસદં નિસામેઈ । બહુ-
જણો અન્નમન્નસ્સ એવમાઈકવઈ ૪

—ઉબાસગદસાઓ, સંપા. પી. એલ. વૈદ્ય, પૃષ્ઠ ૩ સે ૧૮

અર્થાત્—તે કાળ અને તે સમયમાં વાણિયાગામ નામનું
નગર હતું. વર્ણુન. તે વાણિયાગામ નગરની બહાર ઉત્તરપૂર્વ
દિશામાં દ્વિપલાશ નામનું ચૈત્ય હતું. તે વાણિયાગામની
બહાર ઉત્તર-પૂર્વ દિશામાં અહીં કોલ્હાગ નામનો સન્નિવેશ
હતો...વાણિયાગામ નગરની બીલકુલ વચમાં થઈને નિકળે છે,
જ્યાં કોલ્હાગ નામનો સન્નિવેશ છે, જ્યાં જ્ઞાતકુલ છે, જ્યાં
પૌષ્ધશાલા છે, ત્યાં જ (આનંદ—શ્રાવક) આવે છે. તે વખતે
ભગવાન્ ગૌતમસ્વામી વાણિયાગામ નગરમાં, જીવી રીતે ભગ-
વતી સૂત્રમાં બતાવ્યું છે તેવી રીતે ભિક્ષાને માટે ફરતાં
જન્મ બતાવ્યું છે તેમ ભોજન—પાણી સારી રીતે ગ્રહણ કરે છે.
ગ્રહણ કરીને વાણિયાગામથી પાછા ફરે છે. પાછા પ્રરતાં કોલ્હાગ
સન્નિવેશની સમીપમાં પરસ્પર બોલતાં ધણા માણસોના
શબ્દોને સાંભળે છે. ધણા માણસો આપસમાં આ પ્રમાણે
બોલે છે.

ઉપસંહાર :

હવે સંક્ષેપમાં અમે જ નિષ્કષ ઉપર પહોંચ્યા, તે લખીએ છીએ.

૧. આધુનિક સ્થાન જને ક્ષત્રિયકુંડ કહેવામાં આવે છે અને જ લિચ્છુઆડની પાસે ખતાવવામાં આવે છે, તે મુંગેર જિલ્લાની અંદર છે. મહાભારતમાં આ પ્રદેશનો એક સ્વતંત્ર રાજ્ય-‘મોદાગિરિ’ના નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. જ અંતમાં અંગદેશની સાથે ભેળવવામાં આવ્યો હતો, મતલબ કે પ્રાચીન ઐતિહાસિક યુગમાં આ સ્થાન વિદેહ દેશમાં ન હતું. પરંતુ અંગદેશ અથવા મોદાગિરિની અંતર્ગત હતું. તેથી આ સ્થાન ભગવાનની જન્મભૂમિ ન હોઈ શકે.

૨. આધુનિક ક્ષત્રિયકુંડ પર્વત ઉપર છે, જ્યારે પ્રાચીન ક્ષત્રિયકુંડની સાથે શાસ્ત્રોમાં પર્વતનું કોઈ વર્ણન નથી મળતું. વૈશાલીની આસપાસ કોઈ પહાડ નથી, તેથી તેજ સ્થાન ભગવાનનું જન્મસ્થાન હોવાનો વધારે સંભવ લાગે છે.

૩. આધુનિક ક્ષત્રિયકુંડની તળેટીમાં એક નાળુ છે. તે ગંડકી નદી નથી. ગંડકી નદી આજ પશુ વૈશાલીની પાસે

જ નિરન્તર વહે છે.

૪ શાસ્ત્રોમાં વૈશાલીની પાસે ક્ષત્રિયકુંડ બતાવ્યું છે, જ્યારે આધુનિક ક્ષત્રિયકુંડ વૈશાલીની પાસે નથી.

૫. વિદેહ-દેશ ગંગાની ઉત્તરમાં છે, જ્યારે આધુનિક ક્ષત્રિયકુંડ ગંગાની દક્ષિણમાં છે.

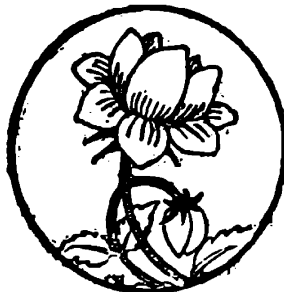
ઉપરના નિષ્કર્ષોથી એ સ્પષ્ટ સાબીત થાય છે કે લિચ્છુઆડની પાસેના પર્વત ઉપર રહેલા સ્થાનને બ્રાન્તિવશ ક્ષત્રિયકુંડ માની લેવામાં આવ્યું છે. અહીંઆ ભગવાનનું અવન, જન્મ કે દીક્ષા કોઈ પણ કલ્યાણક નથી થયું.

શાસ્ત્રોના આધારે અમારું એ માનવું છે કે જ સ્થાન અત્યારે બસાઢના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે જ પ્રાચીન વૈશાલી છે. આનીજ પાસે સ્વતંત્ર ક્ષત્રિયકુંડઆમ હતું. જ્યાં ભગવાનના ત્રણ કલ્યાણકો થયાં હતાં. આજ સ્થાનની પાસે આજ પણ વાણિયાગામ, હ્રમનછપરાગાછી અને કાલ્હુઆ વિદ્યમાન છે. આ ક્ષત્રિયકુંડ આજકાલ વાસુકુંડના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આર્કિયાલોજિકલ વિભાગ પણ વાસુકુંડને જ પ્રાચીન ક્ષત્રિયકુંડ માને છે. અહીંના નિવાસીઓ પણ એમજ માને છે.

કે ભગવાનનો જન્મ અહીંયા જ થયો હતો. સન્ ૪૧માં અમે સ્વયં અહીં ત્રણ ચાર દિવસો રહીને બસાઢ, કમનછપ-રાગાછી, ઢાલ્હુઆ, વાણિયાગામ અને અશોકસ્તાંભ વગેરેનું નિરીક્ષણ કર્યું હતું. પરન્તુ નદીનો પ્રવાહ બદલાઈ જવાથી વાણિયાગામ, ઢાલ્હાગ, અને કમરિઆમ નદીના પૂર્વભાગમાં આવી ગયાં છે.

૧ આજ વૈશાલીમાં જે કુંડગ્રામ છે તેજ શ્રીમહાવીર સ્વમીનું જન્મ સ્થાન છે. ત્યાં તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ નિકળવાથી આ વાત પ્રગટ થાય છે.

—પ્રાચીન જૈન સ્મારક (જાલ્યારી શીતલપ્રસાદજી) પૃષ્ઠ ૨૮



‘વૈશાલી’ ના સમ્બન્ધમાં કેટલાક મહત્વના અભિપ્રાયો.

(૧)

“ભારતીય ઇતિહાસના સંબંધમાં હજી ઘણી શોધખોળ કરવાની જરૂર છે. ખાસ કરીને ઇતિહાસના પ્રસિદ્ધ સ્થાનોનાં સંબંધમાં હજી લોકો બહુ ઓછું જાણે છે. સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મહાત્મા શ્રી. વિજયેન્દ્રસૂરિજીએ આ દિશામાં ખૂબ મહત્વપૂર્ણ કામ કર્યું છે. ભારતીય ઇતિહાસમાં સુવિખ્યાત પ્રાચીન નગરોમાં વૈશાલીનું શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે. બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોમાં આનો ઘણો જ ઉલ્લેખ થયેલો છે. આવા મહત્વપૂર્ણ શહેરના સંબંધમાં આ પ્રામાણિક અને ઉપયોગી પુસ્તક લખીને લેખકે હિન્દી સાહિત્યની પ્રશંસનીય સેવા કરી છે.

(એકપત્ર)

(૨)

વૈશાલી બૌદ્ધ-સમયનું એક પ્રસિદ્ધ નગર હતું. આ નગરનું જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ખૂબ વર્ણન આવે છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિજીએ તે પ્રાચીન નગરના સ્થાનની ઓળખાણ કરાવવાનો પરિશ્રમ કર્યો છે. તેમનો એ નિર્ણય કે આધુનિક બસાદ જ પ્રાચીન વૈશાલી છે, ઠીક લાગે છે. આયંક્ષેત્ર, વિદેહ, વૈશાલી આદિના સંબંધમાં જૈન, વૈદિક તથા બૌદ્ધ ગ્રંથોનાં પ્રમાણો આપવામાં આવ્યા છે. જૈન અને વૈદિક ગ્રંથોના ઉદ્ધરણ તો મૂલ પુસ્તકમાંથી આપેલાં લાગે છે, પરંતુ બૌદ્ધ ગ્રંથોના મૂલ ઉદ્ધરણ ન આપીને અંગ્રેજીમાંથી અવતારિત કરવામાં આવ્યા છે; તે પણ મૂલમાંથી જ લેવામાં આવ્યા હોત તો સારું થાત.

પ્રસ્તુત પુસ્તક વાંચતાથી એ જણાય છે કે વૈશાલીની પાસે કેટલાક એવા સ્થાન છે, જેનો મહાવીર સ્વામીની સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. આ સ્થાનો વાણિજ્યગ્રામ, કોલ્લાગ-સન્નિવેશ, કર્મોરગ્રામ, અને ક્ષત્રિયકુંડપુર છે. લેખકે આની ઓળખાણ આધુનિક વાણિયાગ્રામ, કોલ્હુઆ, કૂમનછપરાગાછી અને વાસુકુંડથી કરી છે. જે કે જૈનોની આધુનિક માન્યતાનુસાર મહાવીરસ્વામીનું જન્મસ્થાન હિચ્છુઆડની પાસે અથવા નાલ્લન્દાની પાસે છે. પરંતુ લેખકે પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે એ સિદ્ધ કર્યું છે કે આ બંને માન્યતાઓ ઠીક નથી. પરંતુ જે સ્થાનોની ઓળખાણ લેખકે કરી છે, તે જ સ્થાનો મહાવીર સ્વામીથી સંબંધ રાખે છે.

આવી જ રીતે જૈન-શાસ્ત્રો ઉપર વિવેચન કરતા ડૉ. હારનલ્ડ અને ડૉ. જેકોબીએ કંઈક વિભિન્ન સ્થાપનાઓ કરી છે. સંભવતઃ તે બુલો ભારતીય પરંપરાને નહીં સમજવાને કારણે થઈ છે. આ બંને વિદ્વાનોના પક્ષનું નિરાકરણ પણ લેખકે અત્યંત વિદ્વાતપૂર્ણ રીતે કર્યું છે.

એકંદર પુસ્તક અત્યંત ઉપયોગી તથા મનનીય છે. કેવલ સામાન્ય વાચકોને જ નહિ, પરંતુ ઇતિહાસના વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ કંઈક નવી સામગ્રી પ્રસ્તુત કરે છે.

સાપ્તાહિક ‘વીર અજુન’ તા. ૨૮

સંવત. ૨૦૦૩ શ્રાવણ

(૩)

ભગવાન મહાવીરનું મોસાળ વૈશાલીમાં હતું. જે હિચ્છીવી ક્ષત્રિઓની રાજધાની હતી. આધુનિક મુજફ્ફરપુર જિલ્લાનું બસાહ ગામ પ્રાચીન વૈશાલીનું જ પ્રતિરૂપ છે. ત્યાં જ વૈશાલી વસેલું હતું. તેની પાસે જ જ્ઞાતૃક્ષત્રિયોનું પ્રમુખ શહેર કુંડગ્રામ હતું.

જ્યાં ભગવાન મહાવીર જન્મ્યા હતા. ખેદની વાત છે કે જૈનો પોતાના આ બન્ને ગામોને બૂલી ગયા. એવી અવસ્થામાં પરતુત પુસ્તકનું પ્રકાશન સમય ઉપર થયું છે જેના લેખક આચાર્ય વિજયેન્દ્રસૂરિ છે, તેઓએ આ પુસ્તકમાં વૈશાલીનું પ્રાચીન અને અર્વાચીન રૂપ સ્પષ્ટ રીતે ચમકાવી દીધું છે અને બ્રાન્ત ધારણાઓનું ખંડન કર્યું છે. પુરાતત્ત્વપ્રેમીઓએ આને જરૂર વાંચવું જોઈએ.

જૈનોએ આને વાંચીને વૈશાલી અને કુંડગ્રામને ઓળખીને તેનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ. પુસ્તકમાં ભગવાન મહાવીર તથા લેખકનો ફોટો, તથા બસાદનો નકશો પણ આપ્યો છે. લેખકે ભગવાન મહાવીરના સમયમાં આર્યદેશને પૂર્વમાં અંગમગધ સુધી, દક્ષિણમાં કૌશાભી સુધી, પશ્ચિમમાં કુસ્ત્રેત્ર સુધી અને ઉત્તરમાં કુણાલ દેશ (શ્રાવસ્તી) સુધી બતાવ્યો છે. આ અમને ઠીક નથી લાગતું. તે વખતે આટલા પ્રદેશમાં ધર્મની માન્યતા નિર્બાધ થતી હતી. તેથી કલ્પસૂત્રમાં એને આર્યક્ષેત્ર કહી દીધું. તેથી એ વાત સમજવામાં નથી આવતી કે બાકીનું ભારત આર્યક્ષેત્ર ન હતું. જૈન-શાસ્ત્રોમાં તો આર્ય ખંડની સ્થિતિ અને વિસ્તાર તો ઘણો વધારે છે. તેથી ભારતનો એક ભાગ જ આર્ય-દેશ કેમ માની શકાય ?

‘વીર’ તા. ૨૮-૧૨-૪૬

(૪)

આપે જૈન સાહિત્યના આધારે પ્રાચીન વૈશાલી ઉપર જે પ્રકાશ પાડ્યો છે, તે ઘણો જ અગત્યનો છે.

ડૉ. મોતીચન્દ્ર, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ

મુંબઈ. તા. ૬-૬-૪૬

(૫)

ખરેખર આપે આધુનિક બનિયા-બસાદને મહાવીર-સ્વામીની

જન્મશૂંભિ સિદ્ધ કરીને જૈન-સમાજમાં પ્રચલિત એક મોટા ભ્રમને દૂર કર્યો છે. તે માટે જૈન-સમાજ જ નહીં પરંતુ સમસ્ત વિદ્વા-સમાજ આપનો તાલ્લી રહેશે.

મારી સમ્મતિમાં જૈનસમાજની તરફથી ગૈશાલીમાં એક વિશાળ અનુસન્ધાન ભવન અને અતિથિશાળાની રચના થવી જોઈએ. ગૈશાલીમાં આ વસ્તુઓની ન્યૂનતા ઘણી જ ખટકે છે. જૈનસમાજમાં જેવો ધર્મ પ્રેમ છે, તે જ પ્રમાણે તેની પાસે ધનની ખડકતા પણ છે. તેથી આ કાર્ય કંઈ મુશ્કેલ નથી.

પ્રો. મેગેન્ડ્ર મિશ્ર એમ. એ. સાહિત્યરત્ન
ઇતિહાસ વિભાગ, મુંશીસિંહ કોલેજ
મોતીહારી, તા. ૮-૬-૪૬

(૬)

ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ ગૈશાલી નગરીની ભૌગોલિક સ્થિતિને પ્રમાણિત કરવા માટે જૈનઆચાર્ય શ્રી. વિજયેન્દ્રસૂરિજીની “ ગૈશાલી ” નામક પુસ્તક સપ્રમાણ અને ઉપયોગી છે. આવું આધારયુક્ત વિવેચનાપૂર્ણ પુસ્તક પ્રગટ કરવા માટે અમે આચાર્ય સૂરિજીને હાર્દિક અભિનંદન આપીએ છીએ.

આશા છે કે ઐતિહાસિકો આમાં આપેલા પ્રમાણો અને તકો ઉપર સારી રીતે વિચાર કરીને શ્રી. સૂરિજીના પ્રયત્નોનો આદર કરશે.

વિશ્વેશ્વરનાથ રેહી
જોધપુર તા. ૧૬-૮-૪૬

(૭)

આપની પુસ્તક ગૈશાલી ખ્યાનપૂર્વક વાંચી. સુંદર તેમજ સર્વાંગ-

પૂર્ણ રચના થઈ છે. ઉક્ત નગરીની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ નિશ્ચિત કરવા માટે આપે વૈદિક ઔદ્ય અને જૈન ત્રણે ધર્મોવલંબિઓના દષ્ટિકોણનો આધાર લીધો છે. તેમજ તેમનું મનન કરીને નિશ્ચયો ઉપર પહોંચ્યા છો, આ એક વિશેષતા છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ સ્થાનીય (Local) ભૂગોળની અજ્ઞાનતાના કારણે જે બ્રાન્ત વાતો લખી મારી છે, તે સુધારવાનો પણ આપે પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કર્યો છે. આપની આ પુસ્તક ઇતિહાસકારો માટે ઘણી જ મદદગાર થશે.

આને વાંચ્યા પછી એમજ થાય છે કે આનો પ્રચાર પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસના બધા વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓમાં થાય. પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસની ખીજી લુપ્ત નગરીઓના સંબંધમાં પણ ફરીથી આવી પુસ્તિકાઓ પ્રકાશિત થાય એજ ઇચ્છા થાય છે. આશા છે કે આપની આ પુસ્તિકા તે લોકો માટે માર્ગદર્શક બનશે.

મહારાજ કુમાર રઘુવીરસિંહ સીતામઉ, (માલવા)

તા. ૧૬-૮-૪૬

(૮)

“વૈશાલી” ઉપર લખેલા નિબંધની એક પ્રતિ મોકલીને મને યાદ કર્યો, એ આપની કૃપા છે. મેં આને ધ્યાનપૂર્વક વાંચી. આ ઉપયોગી સૂચનાઓથી પરિપૂર્ણ છે. અને એથી વધીને આમાં પ્રત્યક્ષ જોયેલી સ્થિતિને વિસ્તાર પૂર્વક સમાવેશ છે. હું હૃદયથી આહું છું કે સમય કાઢીને આપ આવા પ્રકારના નિબંધ આવસ્તી વગેરે ઉપર પણ લખો,

પ્રો. ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યાય

રાજારામ કોલેજ, કોલ્હાપુર ૧૫ અગસ્ટ ૧૯૪૬

(૯)

૩ અગસ્તનું પોસ્ટકાર્ડ અને આપની વૈશાલી ઉપર લખેલી પુસ્તક શુક્રપોસ્ટથી પ્રાપ્ત કરીને મને ઘણો જ આનંદ થયો. પુસ્તક વાંચીને ખરેખર મને અત્યંત પ્રસન્નતા થઈ. હું 'નગરની ઓળખાણ' ના આપના દષ્ટિકોણથી પૂર્ણરૂપથી સહમત છું.

ડૉ. પી. એલ. વૈદ્ય-પૂના

૧૪ અગસ્ત ૧૯૪૬

(૧૦)

વૈશાલીની પુસ્તક મળી. સાદ્યન્ત એને વાંચતાં મનમાં ઘણીજ પ્રસન્નતા થઈ. ભારતની પ્રાચીન નગરીઓ માટે આવા અભ્યાસપૂર્ણ પ્રમાણ પુરસ્સર લેખોની ઘણીજ જરૂર છે. આપે વૈશાલીના ભૌગોલિક સ્થાનનો નિશ્ચય વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન પ્રમાણોથી કર્યો તેથી તે માનનીય છે. સાથે જ થોડો રાજકીય ઇતિહાસ આપવાથી પુસ્તકની મહત્તા વધી જતી.

પ્રો. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ

તા. ૧૬-૮-૪૬

ગુજરાત નગર, કરાચી ૫

(૧૧)

બન્ને પુસ્તકો વાંચી. વૈશાલીની કેટલીક વાતો મારા માટે નવી છે. એનો ઉપયોગ મારા 'ભારતવર્ષના ઇતિહાસ'માં કરીશ. આપે બધો વિષય એક ઠેકાણે ભેગો કરવાનો મહાન પરિશ્રમ કર્યો છે. તે માટે અમે આપના આભારી છીએ. આપની સૂક્ષ્મ વિચારણાથી ખૂબ જ આનંદ થયો.

ભગવદ્દત્ત બી. એ.

તા. ૧૩-૯-૪૬

વૈદિક રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ

લાહોર.

(૧૨)

આપે તે ('વૈશાલી'—પુસ્તક)માં જે પરિશ્રમ કર્યો છે તે સ્લાધ્ય છે. હું તો હજી એટલાથી પરિતૃપ્ત નથી થયો. વૈશાલીના પ્રાચીન જૈનવ અને સ્વરૂપનું વર્ણન જરા વિસ્તારથી થાય તો કેવું સારું ! ૪૦૦—૫૦૦ પાનાનું પુસ્તક કંઈક ઉપયોગી થાય. છતાં આપે જે સ્થાપનાઓ કરી છે તેમાં શૌધખોળની પ્રચુર સામગ્રી ભરી છે. એક વિનંતિ છે : શું રોમી અક્ષરોમાં અંગ્રેજી લખવાને બદલે નાગરી—અક્ષરોમાં ન લખી શકાય ? જે એવું બની શકે તો કેવલ નાગરી અક્ષરોના જાણકાર અને માત્ર હિન્દી જાણકારો માટે પુસ્તક વિશેષ લાભપ્રદ નિવડશે એવી મારી ધારણા છે. આશા છે આપ શૌધખોળ સંબંધી આપની બીજી પુસ્તકો પણ મને સમય ઉપર મોકલી આભારી કરશો.

અહિનાલ કાશી

વિશ્વનાથપ્રસાદ મિશ્ર

૨૫—૮—૪૬

(૧૩)

મારી સમ્મતિમાં 'વૈશાલી' પુસ્તક અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. સંક્ષેપમાં જે કહેવાનું છે, તે સપ્રમાણ કહી દીધું છે. આવીજ રીતે બીજા સ્થાનો માટે પણ આવો પ્રયત્ન કરશો તો જરૂર અભિનંદનીય થશે.

તા. ૧૬—૮—૪૬

પં. એચરદાસ જીવરાજ

અમદાવાદ

(૧૪)

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં શ્રીયુત જૈનાચાર્યજીએ વૈશાલીની ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક સ્થિતિ પર વિવેચનાત્મક પ્રકાશ પાડ્યો છે, આપે

બૌદ્ધસાહિત્ય, જૈનસાહિત્ય અને વેદિકસાહિત્યના દષ્ટિકોણોનું પણ સમન્વયાત્મક સંકલન કર્યું છે. આજના ભારતના નકશામાં ગૌશાલીની ભૌગોલિક સ્થિતિ કયાં હોય શકે છે. એનો શોધખોળ પૂર્વકનો એક નકશો આપીને પણ સ્તુત્ય કાર્ય કર્યું છે.

ભારતની પ્રાચીન રાજધાનીઓની પુરાતત્ત્વ વિભાગ દ્વારા જે શોધખોળ થયું છે, એનું ઐતિહાસિક રૂપે વિવેચન થવું જોઈએ. અને આજ પુસ્તકની માફક અન્ય રાજ્યધાનીઓ ઉપર પણ પુસ્તકો પ્રકાશિત થવી જોઈએ,

યद्यપિ જૈનૈયાચાર્યજનું ગૌશાલીની પ્રતિ આકર્ષણ મહાવીર-સ્વામીનું જન્મ-સ્થાન હોવાના કારણે જ હોવું જોઈએ; પરંતુ પુસ્તકમાં ક્યાંએ એક પક્ષીય દષ્ટિકોણ દેખાતો નથી.

પુસ્તક ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક દષ્ટિકોણથી મહત્ત્વપૂર્ણ, પઠનીય તેમજ સંગ્રહણીય છે.

તા. ૧૫—૧૨—૪૬

—નવયુગ સાપ્તાહિક

(૧૫)

મેં આપની ‘ગૌશાલી પુસ્તિકા’ ધ્યાન પૂર્વક વાંચી. આપે ખૂબ જ પરિશ્રમ બર્ષને ગૌશાલી સંબંધી ગામેની તપાસ કરી છે. વાણિજ્યગ્રામ, કોલ્હાગ, કુંડપુર આદિ ગામેના સંબંધમાં આપના મતથી હું સહમત છું. એમાં સંદેહ નથી કે આપની પુસ્તક પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ભૂગોળના સંશોધકોને ખૂબ જ ઉપયોગી નિવડશે.

કાશી વિશ્વવિદ્યાલય

અનન્ત સદાશિવ અબ્તેકર:

તા. ૧૮-૧૧-૪૬

(૧૬)

આપનો બન્ને પુસ્તકો મળી. ‘ગૌશાલી’ વાંચીને ઘણો જ

આનંદ થયો. જૈન—સાહિત્યની સાથે મારો વિશેષ પરિચય નથી. છતાં પણ આપની આલોચના સંપૂર્ણ રીતે ઐતિહાસિક પ્રણાલિકાથી માન્ય છે. આપે જે કંઈ લખ્યું છે તે જૈનગ્રંથોના જ આધારે નહીં, પરંતુ પ્રત્યેક વાતને ઉપલબ્ધ બધા પ્રમાણો દ્વારા નિષ્પક્ષપાત રીતે ચર્ચી છે. આલોચનાત્મક વિષયની મીમાંસા કરી છે. પ્રાચીન ભારતના ભૌગોલિક તત્ત્વસંબંધી શોધખોળ કરવા માટે આ બંને પુસ્તકો ઘણા જ ઉપયોગી નિવડશે.

ઉપરના વિષયો આપે એવી સરલ ભાષામાં લખ્યા છે કે મારા જેવા સાધારણ પાઠકને પણ આપની યુક્તિતુ અનુસરણ કરવામાં જરાયે મુશ્કેલી પડી નથી.

ડૉ. સુરેન્દ્રનાથ સેન.

તા. ૨૦-૬-૪૬, ભૂતપૂર્વ—ઉપકુલપતિ. દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલય.

(૧૭)

“...આપનાં મોકલેલાં બધાં પુસ્તકો મળ્યાં છે. “ઐશાલી” અને “રુદ્રદામા.” મને ખૂબ જ ગમ્યાં. આપે મને જૈનધર્મનાં પુસ્તકો મોકલ્યાં તેથી મને હવે જૈન પુરાતન સાહિત્ય વિષે જાણવાની ઉત્કંઠા થઈ છે. આપ મને એમાં દોરવણી આપશો તો આભાર.”

શાહપુર—અમદાવાદ

—પન્નુભટ્ટ

તા. ૨૩—૧—૫૪

(૧૮)

“...આપની ‘ઐશાલી’ પુસ્તક મળી, તે બદલ ધન્યવાદ. આપનો પ્રયાસ અત્યંત પ્રશંસનીય છે.”

—જૈનધર્મદિવાકર શ્રી આત્મારામજી મહારાજ

તા. ૨૦-૧૭-૪૬

—લુધીયાના

(૧૯)

“...વૈશાલી પણ મળી. આપની કૃપાનો આભાર શબ્દોમાં
કેવી રીતે વ્યક્ત કરું! પુસ્તક ખૂબ જ અવેશણ પૂર્ણ અને સુંદર
છે. પૂરું વાંચીશ.”

કાશી

—મુરારીલાલ કેડિયા

ભાદરવાવદિ ત્રીજ સં. ૨૦૦૩

(૨૦)

એ બનાવવું નિર્ધારક છે કે વૈશાલી અને ક્ષત્રિયકુલ આદિના
સંબંધમાં આપે જે નિર્ણય આપ્યો છે તે સાહિત્ય તથા શિક્ષણો
સમ્બંધી ઉદ્દેશો દ્વારા એટલો સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે કે હવે એના
સમ્બંધમાં મતભેદ ટકી જ નથી શકતો. આપનો મત એ સમ્બંધમાં
અંતિમ નિર્ણય છે.

વડોદરા તા. ૨૬ અગસ્ત ૧૯૪૬

ડૉ. બી. ભટ્ટાચાર્ય

ડાયરેક્ટર ઓરિયન્ટલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ

(૨૧)

પુસ્તક વાંચવાથી મને વાસ્તવિક આનંદ થયો. હું આપના
વિચારોથી પૂર્ણ સહમત છું.

ડૉ. પી. એલ. ગેલ. એમ. એ. ડી. લિટ્ (પેરીસ)

પ્રોફેસર ઓફ સંસ્કૃત અને તત્સંબંધી ભાષાઓ

નવરોજ વાડીયા કોલેજ, પુના.

(૨૨)

આપના બન્ને પ્રકાશનો—‘ વૈશાલી ’ અને ‘ વીર-વિહાર-
મીમાંસા ’ મળ્યા.

જૈન તથા ભારતીય ઇતિહાસના સમ્બન્ધમાં આપ જે અન્વેષ-
ણતું કાર્ય કરી રહ્યા છો. તેમાં આ બન્ને ગ્રંથો પ્રશંસનીય વિચાર-
ધારા છે. જૈન સમ્બન્ધી વિસ્તૃત સાહિત્યથી ભારતીય ઇતિહાસને
હજુ ઘણું મેળવવાનું છે. આપે જે વિદ્વતાપૂર્ણ રીતે પોતાનો પક્ષ
સ્થાપન કર્યો છે, તથો અને અન્ય બાબતો પર જે કમબદ્ધ રૂપ
વિચારો પ્રકટ કર્યા છે તથા પ્રાચીન મતોનું જે પાંડિત્યથી પીંડન
કર્યું છે તેનાથી પ્રત્યેક વાચકને સંતોષજ થશે. આપના આ બન્ને
પ્રકાશનો અનુશીલન-કાર્યના આદર્શરૂપે સ્વીકારવા જોઈએ.

લીમેન, બોડીકોટ

આપનો

એન આર, બન્નરી

ડૉ. એફ. ડબ્લ્યુ થોમસ.

તા. ૨૧ અગસ્ત, ૧૯૪૮

(૨૩)

આપના ગ્રંથ ‘ વૈશાલી ’ માં આપે જૈન પરંપરાઓ, સમ-
સામાયિક સાહિત્ય તથા અન્ય સૂત્રો સમ્બન્ધી આપની વિશાળ બહુ-
શ્રુતતાનો ઉચિત ઉપયોગ કર્યો છે. અને વિભિન્ન ધર્મોથી સંબન્ધ
રાખનાર વૈશાલીને બિહારના મુજફ્ફરપુર જિલ્લાની અંદર વર્તમાન બસા-
દના રૂપમાં હોવાની ખૂબ સુદઢ પુષ્ટિ કરી છે. આશા છે ભવિષ્યમાં
પુરાતત્ત્વ સમ્બન્ધી જે બોદાઈ-કાર્ય થશે, તેનાથી આપની વાતને
વધારે પુષ્ટિ મળશે અને આ વિવાદ-ગ્રસ્ત પ્રશ્નનો અંતજ આવી જશે.

ડૉ. એલીવર લેકોમ્બે

કલકત્તા, ૧૩મી માર્ચ ૧૯૪૭ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સિવિલાઈઝેશન ઈન્ડી-

સારબોને, પેરીસ



શ્રમણુ ભગવાન મહાવીર

*

શ્રમણુ ભગવાન મહાવીર
પરમાત્માનું જીવનચરિત્ર તૈયાર
થઈ રહ્યું છે. આ પુસ્તક આગમ-
ગ્રંથો, શાસ્ત્રો, શિલાલેખો અને ઇતર
ગ્રંથોના ઉલ્લેખો વિગેરેના આધારે
તૈયાર થઈ રહ્યું છે.



